Пр 200/3 кф
Д
Хроніка
археології та
мистецтва
ч. 3
К. 1931

НІБУ

НІБУ

НІБУ

3894.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ
Ukrainische Akademie der Wissenschaften, Ukrainische Archäologische Komitee.
Chronik der Archäologie und Kunst, Heft 3. 1931. Zusammenfassungen Seite 106
Redakteur Valerijá Kozlovska.

Д
Пр. №85.16-522
2.61 А2/47-552.
Пр 200/3
2.61(47)
Інв. № 26303
28554
Державна історична БІБЛІОТЕКА УРСР
2015
2016
Всеукраїнського
№ 9737
Кх-2
НКОУРСР
М. КИЇВ
Державна Історична Бібліотека

ХРОНІКА
АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА

ч. 3

У КИЄВІ — 1931

902.6 + 9(021)Г

Бібліографіч. опис цього видання вміщено в „Літопису Українськ. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчик. Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.

Неодмінний Секретар Академії Наук
Академік *О. К. Корчак-Чепурківський*

Київ. Міськліт № 232. 13 друк. Зам. № 1688—31 Тираж 1000 пр.—5 арк.

ТОРФОВИЩА-БОЛОТА ТА ЯКЕ ЗНАЧІННЯ ВОНИ МАЮТЬ ДЛЯ АРХЕОЛОГІЇ

Леонід Дмитров

Серед чималої сили різних природних багатств, що переховуються в надрах землі, Україна, як відомо, володіє колосальними просторами торфових покладів [1]).

Індустріялізація країни, її електрифікація та взагалі перетворення з країни аґрарно-індустріяльної на індустріяльно-аґрарну, а також реконструкція сільського господарства та машинізація його потребують підсилено використовувати всякі види палива. А тому цілком зрозуміло, що на торфовища, які криють у собі величезні запаси акумульованої енерґії, за наших часів звернуто увагу, як на багаті ресурси палива й при тому палива місцевого, що цілком може заступити собою довізну нафту та вугілля.

Ось через це саме за „п'ятирічкою" Україна стає за міцну базу для торфової промисловости; видобування торфу

---

[1]) За даними, що їх подає „Пятилетний план торфяной промышленности УССР", торфовища на Україні охоплюють площу в 690 тисяч *га*, з запасом 2,075 *мілрд.* тон. Розмір залягання торфовищ дуже нерівномірний по всій Україні. Торфові масиви найбільше сконцентровано в Українському Поліссі, в лісостепу торфовищ менше і в степовій частині вони майже зовсім зникають. У межах районів заболоченість по округах теж дуже різноманітна. Тим часом, як у Коростенській окрузі заболоченість досягає 33%, в Глухівській—вона знижується аж до 6%. Округи правобережного лісостепу заболочені рівномірніше—не більш як на 6%. Виняток становить тільки Київська округа, що заболочена до 19%. Мало заболочені Кам'янець-Подільська та Могилівська округи. Розмірно компактні маси торфовищ спостерігають в округах лівобережного лісостепу: Ніженській, Прилуцькій, Роменській, Сумській, де заболоченість хитається між 4% до 10%. Далі на південь заболоченість знижується і хитається між 1% в Куп'янській окрузі до 3% в Харківській. Степові округи заболочені зовсім мало і торфовища є тільки в округах Херсонській та Миколаївській. Отже торфовища поширено в таких районах: всі округи Полісся, Лісостепу (право і лівобережного) і дві степові округи, себто всього 28 округ, які й відомі під назвою „торфоактивних". Останні 12 округ мають площу заболоченоcти до 200 тисяч *га*, але без запасів торфу. Див. „Пятилетний план торфяной промышленности У. С. С. Р.", Киев, 1930, с. 4.

колосально збільшується [1]) і на Україні майже не залишається жадного більш-менш значного торфовища, що його протягом найближчого часу не розроблювали б.

У зв'язку з цим, за директивами влади, здійснюючи п'ятирічний план, Укрторфтрест, а також і всі інші аналогічні організації, як, наприклад, Укрмеліотрест, Порцелянтрест, Відділи Місцевої Промисловости, селянські продукційно-кооперативні товариства та артілі тощо, почали вже підвищеним темпом планово розроблювати торфовища України. На самій Київщині торфорозробки вже тепер охопили величезну площу й на них працює понад 3.500 чоловіка.

Такі перспективи розгортання торфової промисловости на Україні цілком природно мусять притягти увагу археологів: торфовища, як відомо, такі місця, що ні в якому разі не можуть залишатися поза їхньою увагою. Бувши вельми цінні й варті уваги сторонами економічною й господарчою, як сховища паливних ресурсів країни, вони не меншою мірою цінні й варті уваги і як сховища культурні, що криють у собі силу цікавого історичного, а подекуди

---

[1]) Із 28 торфо-активних округ великі торфорозробки передбачаються за „п'ятирічним планом" в 21 окрузі, що в них, як це видно із нижченаведеної таблички, площа торфовищ становить 96% до всієї площі, а запас торфу досягає 97% всього запасу торфу на Україні, а саме:

Назва районів та округ	Площа торфовищ в тис. *га*	Запас торфу в млн. тонн
I. Полісся.		
1. Коростенська	80,0	220,0
2. Чернігівська	95,0	322,5
3. Глухівська	36,0	123,0
4. Конотіпська	46,0	137,5
Разом	257,0	803,0
II. Правобережний лісостеп.		
5. Шепетівська	7,0	16,5
6. Кам. Подільська	1,8	6,0
7. Проскурівська	14,0	43,8
8. Вінницька	12,0	34,9
9. Бердичівська	6,5	17,7
10. Київська	101,0	279,4
11. Білоцерківська	7,0	20,8
12. Шевченківська	51,0	169,2
Разом	200,3	588,3

навіть і передісторичного матеріялу. У рямцях журнальної статті не можна—та гадаємо, що це й не потрібно тут—переказувати про знахідки у торфовищах Швайцарії, про Стеенструпові знахідки в торфовищах Данії, про знахідки в торфі проф. Іностранцева біля Ладозького озера й багато-інших. Вони всім відомі.

Якщо в західньо-европейських країнах на болота й торфовища вже давно звернуто увагу, їх давно вже систематично й ґрунтовно досліджують і вивчають і вже знайдено чимало цінного матеріялу щодо історії рослинности, фавни, клімату, а також і людської культури, то в нас, на Україні, болота й торфовища являють собою майже непочатий край і чекають ще свого дослідника, особливо щодо археології.

Та хоч наші українські торфовища ще не дали нам досі ні „палафітів“, ні „будівель на палях“, алеж і вони, дарма що їх ніколи ще систематично й на досить великій площі не розроблювано, все ж устигли вже зарекомендувати себе стороною археологічною. І, безперечно, ми не помилимося, коли скажемо, що є всі дані припускати, що в розумінні археологічному вони як єсть нічим не різняться від торфовищ Західньої Европи.

Як і ті, вони також переховують у собі чимало цікавого й цінного археологічного матеріялу з усіх часів, народів і культур, що існували на Україні. Та це цілком зрозуміло. Роля та значіння, що належали багнам, болотам і трясовинам у житті стародавньої й первісної людини, дають нам повне право робити такі висновки. Справа в тім, що людство, як відомо, ввесь час, протягом свого існування скрізь надзвичайно турбувалося питаннями своєї безпеки. Перші часи свого існування—протягом кам'яного віку й брондзової

III. Лівобережний лісостеп.

13. Ніженська	62,5	138,0
14. Прилуцька	44,5	208,0
15. Роменська	16,0	64,5
16. Лубенська	41,8	136,7
17. Сумська	6,0	12,8
18. Кремінчуцька	12,0	23,3
19. Полтавська	16,0	13,7
Разом	198,8	597,0
IV. Степ.		
20. Херсонська	7,5	11,7
21. Миколаївська	2,5	2,7
Разом	10,0	14,4
Усього разом	666,1	2002,7

доби—воно для своїх осель обирало переважно або горяні місцевості з вершками, що здіймаються відокремлено й що їх дуже легко можна було боронити, або навпаки — будували свої поселення серед озер, боліт, що й захищали їх від ворогів. І тільки пізнішими часами брондзової доби в людей почала з'являтися свідомість більшої безпеки, а тому вони оселяються вже нижче — на рівнинах, і будівлі на палях майже зникають.

Звичайно, таку саму ролю відогравали болота, багна й трясовини й на тім терені, що його тепер посідає Україна. Історик ґотів Іорнанд виразно свідчить, що певна частина слов'ян тулилася по болотах та лісах,—вони й були в них замість городів. Повсякчасна боротьба, що точилася поміж родами, постійна небезпека, що загрожувала їм і від своїх родових чвар і від нападу чужих народів, примушували їх часто-густо будувати свої житла в неприступних місцях— в лісах, на озерах, річках і болотах. А тому „крепости лесные и болотные" були тоді досить поширені. В разі боротьби вони завсіди віддавали перевагу боротьбі на місцях важко приступних, як ліс, болото тощо. „Начаша мости мостити по болотам и грязным местам", як це говориться в відомому „Слові о полку Ігоревім", і це була тоді найзвичайніша стратегічна справа. Узагалі болото нарівні з лісом стародавня людина—та й сучасна теж—завсіди використовувала стратегічною стороною і тому воно її приваблювало. Ось чому ми дуже часто можемо спостерігати, що багато старовинних городищ будовано звичайно так, що одним із своїх боків вони прилучалися або до ліса, або до болота.

Одне слово, багна, болота й трясовини, які з плином часу здебільшого перетворювалися на сьогочасні нам торфовища-болота, безперечно протягом свого існування бачили стародавню людину й були за свідка багатьох подій, про які вони безстороньо й правдиво можуть розповісти уважному дослідникові.

Відомий гідролог України, директор центрального науково-дослідчого Інституту торфової промисловости „Інсторф" у Києві, акад. Є. В. Опоків, в своїй праці „Болота-торфовища" [1]), а також і в особистій розмові з нами досить категорично висловив свою певну думку, що будівлі на палях безперечно були й у нас і що навіть в деяких місцях, коли рівень води низький, він спостерігав рештки їх у формі окремих рядів паль—у воді, наприклад, великого озера (площею понад 5.000 десятин) „Князь" або „Жид" у теперішній

[1]) Див. Є. Опоков, Болота-торфовища. Вид. II, ДВУ, 1926, с. 92.

Мозирській окрузі [1]),—і він певний, що безперечно „з часом будуть знайдені вони і у нас, як розроблятимуться торфовища“ [2]).

Такої ж думки тримається й проф. О. Федоровський. „Покищо не було певних відомостей про знахідки цієї категорії пам'яток на Україні“,—каже він про палафіти та будівлі на палях. „Але в останній час є вказівки на відповідні знахідки на Волині та Поділлі. Будівлі на палях можна шукати і в інших місцях... Їхні рештки відкриваються під час посухи в озерах, також при розробці торфовищ“ [3]).

Звичайно, ми не розв'язуватимемо тут питання, чи були в нас на Україні будівлі на палях, чи ні, бо певні, що протягом найближчого часу фактичний матеріял, що його буде виявлено під час торфорозробок, сам собою це питання розв'яже. Наведеними тут думками авторитетних і шановних професорів ми тільки бажали б загострити читачеву увагу на тій безперечній думці, що торфовища України мають своє багате історичне минуле й переховують у собі цікавий і цінний археологічний матеріял.

Коли від цих суто апріорних, теоретичних міркувань та прогноз перейдемо до звичайної повсякденної практики, то побачимо, що вона цілком їх стверджує. Досвід і практика невідступно та вперто показують, що трохи не кожна, навіть найдрібніша, меліораційна робота на першім ліпшім

---

[1]) Відомі ці палі і в археологічній літературі. Бачив їх під час своєї археологічної подорожі до Прип'ятського Полісся й В. З. Завітневич: „Самое „Князь“ или „Жид“ озеро,—каже він,—оказалось не лишенным некоторого археологического значения; на середине его, по линии, соединяющей лежащие на двух противоположных его берегах деревни Дяковичи и Пуховичи, видны следы какой-то свайной постройки. В народном предании с этим сооружением связана легенда про князя (то Радзивила, то Витгенштейна, то одного из Ягеллонов), который влюбился в еврейку. Боясь преследования родителей последней, он создал на озере неприступный замок и поселился в нем со своей возлюбленной; над сооружением насыпи работала „вся Слутчина“... С этого времени озеро стало называться „Князь“ или „Жид“ озером. Конечно,—говорить далі В. З. Завітневич,—для археолога было бы приятнее доказать, что рассматриваемые сваи относятся, если уже не к такой глубокой древности, как, например, швейцарские свайные постройки, то по крайней мере к той же эпохе, к которой относятся наши древние славянские городища... Со слов проф. В. Б. Антоновича могу указать на то, что в одном из сочинений польского ученого Бартошевича есть известие, что Иероним Радзивил, принявши иудейство, выстроил, на „Князь-озере“ замок, в котором происходили собрания раввинов“. В. Завитневич, Из археологической экскурсии в Припетское Полесье. Чт. в Ист. Обществе Нестора Летописца. Кн. 4, 1890 г., с. 19—20.

[2]) Див. Є. Опоков, Болота-торфовища. Вид. II, ДВУ, 1926, с. 92.

[3]) Проф. О. Федоровський, Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Харків, 1927, с. 92.

торфовищі завсіди дає якісь знахідки, що безперечно мають своє значіння для науки. А через те всяка робота на торфовищі, не кажучи вже про планову систематичну торфорозрозбку, повинна притягти до себе найпильнішу увагу археологову.

Щоб не бути безпідставним і бездовідним, пошлемося на авторитет багатолітнього практика цієї справи, інспектора торфу при Порцелянтресті М. П. Шиянова. Він розповів мені, як один із багатьох прикладів, що на Пирятинському торфовищі, на Полтавщині, як розроблювано його останніми роками, знайдено чимало стародавніх речей та кісток вимерлих і сучасних тварин. Частину їх—і безперечно найціннішу й найцікавішу, як завсіди це буває—порозтягали робітники, а частина, завдяки його заходам, збереглася й тепер переховується у Києві в Інсторфі, де її мають навіть покласти в основу археологічного відділу майбутнього музею при першій на Україні досвідній торфстанції в Бучі на Київщині [1]). Крім цього, є також відомості й про інші знахідки під час розробки торфовищ за найостанніщих часів, як, наприклад, човна в Андрушівському торфовищі на Бердичівщині, чи кісток якоїсь вимерлої тварини в болоті поблизу с. Собківки Мало-Перещепинського району на Полтавщині. Можна було б наші приклади поширити, та ми обмежимося на наведеному.

Завдання археології щодо виучування торфовищ далеко не обмежується тільки знаходженням пам'яток матеріяльної культури та їх опрацьовуванням. Це тільки один бік справи. Досліджуючи торфовища, археолог дістає ще інші перспективи. Навіть тоді, коли те або інше торфовище не дає жадної знахідки, не виявляє ніяких решток матеріяльної культури, археолог відповідно його дослідивши, не то що не змарнує часу, а навпаки—матиме й користь. Широко розповсюджена тепер в Західній Европі геоботанічна аналіза торфу, що її почато також вживати й у нас за останніх часів, не може залишатися поза увагою археолога. Метод вивчати торф аналізою пилку, що, як відомо, зберігається

[1]) На превеликий жаль, нам не пощастило ці речі оглянути, бо вони покищо переховуються десь запаковані в скриньці. Але за описом, що з ним Інсторф ласкаво дав мені можливість обізнатися, там повинні бути такі „музейні" речі „1) череп лося, 2) череп тура, 3) просверленная кость, 4) трубчатая кость, 5) топор железный, 6) нижняя челюсть лося, 7) человеческий череп, 8) три человеческие кости, 9) две челюсти дикого кабана, 10) волчья челюсть, 11) булыжник, 12) резная кость, 13) глиняный горшок, 14) яйцо, 15) медная монета, 16) птичий череп, 17) три рога диких козлов, 18) два рога оленя, 19) рог серны, 20) череп звереныша, 21) копыта лося, 22) челюсти лося, 23) два рога лося, 24) каменный молоток, 25) отрубок дуба и 26) дубовая доска".

в торфі, дає найцінніші й найпевніші матеріяли, що, ґрунтуючись на них, археолог, особливо передісторик, може робити свої висновки та твердження.

Як на яскравий і виразний приклад на те, що може дати геоботанічна аналіза торфовища, пошлемося між іншим на таку аналізу Кардашинського торфовища, що, як відомо, міститься на Херсонщині, в районі долішнього Дніпра, за 3—4 *км* від Голої Пристані. Геоботанічні досліди цього торфовища, що їх переводив наш молодий дослідник Л. Климентов, з певністю виявили, що тільки в зразках торфу, узятих з найглибших горизонтів торфовища $1^1/_2$—$2^3/_4$ *м*, міститься в більш або менш значній кількості пилок сосни, що гарно зберігся. У зразках же, що їх взято із горішніх шарів, такого пилку зовсім не знайдено.

„Коли взяти на увагу,—каже Л. Климентов,—що через загальні особливості цієї місцевости мало ймовірно, щоб пилок могла занести Дніпрова вода, то залишається зробити тільки один висновок щодо цього факта, а саме: те, що в районі Кардишина є сосновий пилок, безперечно свідчить про те, що колись там повинно було рости багато соснових дерев“ [1]).

Цей висновок для археолога багато важить. Він крім того, що найкраще стверджує Геродотове свідоцтво, що тут була відома Гілея [2]) або „Полісся“, дає можливість встановити, які саме дерева були тут. Можна сподіватися, що коли розроблятимуть Кардашинське торфовище, то на його дні можуть знайти цілі поховані соснові ліси, як це досить часто буває в торфовищах.

Наведений приклад наочно доводить нам, яке значіння має для археолога геоботанічно досліджувати торфовища через аналізу пилку, що міститься, як відомо, у торфі. А тому сучасний археолог, досліджуючи те або інше торфовище, неодмінно повинен звертати увагу на наслідки цього дослідження, завсіди бути в курсі цієї справи й завсіди включати її, так би мовити, в свою робочу сферу.

Звичайно, тут археолог не зможе перебутися без допомоги натураліста-геоботаніка: спільний науковий інтерес щодо торфовищ мусить їх об'єднати.

---

[1]) Л. Климентов, „Пильца сосны в Кардашинском торфянике“. Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Укр. Акад. Наук, ч. 2—3, Одеса, 1925, с. 25.

[2]) Гілею або „Полісся“ давніх письменників нові дослідники здебільшого приміщують на лівому боці Дніпровського лиману, починаючи від Кінбурна до Алешок, або до Голої Пристані, там, де річка Конка вливається в Дніпро. Див. В. В. Латишев, Почтиа, СПБ, 1902, с. 183—184. Порівн. також Minns, Scythians and Greeks. Cambridge. 1913, с. 15, 16, 29.

Закінчуючи свій стислий нарис про археологічне значіння торфовищ та підсумовуючи все вищесказане, ми бачимо, що торфовища суттю своєю являють собою, так би мовити, річевий літопис, а знахідки—це тільки малюнки в літопису. Вміло його читаючи, безумовно можна почерпнути широкі відомості, які разом з письмовими даними виразніше намалюють нам життя та побут стародавнього суспільства і взагалі дадуть можливість утворити більш-менш повний образ життя людини за тих часів, скільки це може охопити дослідникове око.

Отже наша доба, доба соціялістичного перебудування країни, робить і археологам своє замовлення—вивчити та дослідити торфовища стороною археологічною. Перед археологами на ввесь свій зріст постала, так би мовити, „торфяна проблема“—дуже важлива, вельми цікава, що може дати несподівані наслідки.

А тому треба негайно, не гаючись а ні на хвилину, в порядку ударному, в повному зв'язку з темпом робіт на торфовищах, почати розв'язувати цю проблему, бо за невеликий час значна площа торфовищ вже не існуватиме. Конче потрібно дослідницьку роботу щодо виучування торфовищ форсувати. Конче потрібно негайно організувати систематичне пильне збирання й облік матеріялів і взагалі без вийнятку всіх речей, що їх знаходитимуть під час торфорозробок у торфовищах, навіть решток, або тільки фраґментів їх, точно фіксуючи в окремому щоденникові місця, глибину та шар їх знаходження.

Безперечно, виконати це „замовлення“ нашої доби—розв'язати торфяну проблему в археології якнайкраще й сумлінно на користь радянській археології й українській культурі взагалі можна буде тільки тоді, коли виконувати його гуртом, колективно. Бувши захоплені як і величезністю соціялістичного будівництва, так і ще більше темпом цього будівництва, самі тільки органи археологічного дослідження не спроможні його виконати, не маючи ні потрібного для цього археологічно-технічного персонала, а ні відповідних коштів. У цій справі на допомогу їм повинні стати промислові та господарчі організації, що найбільш зв'язані з розробленням торфовищ. Отож наша місцева промисловість в особі Відділів місцевої промисловости, а також республіканські трести (Укрторфтрест, Укрмеліотрест, Порцелянтрест) та кооперація повинні чимало допомогти, щоб забезпечити досліди над торфищами, щоб дати можливість ВУАК'ові широко розгорнути досліди над торфовищами.

Крім того, в цій справі повинні взяти активну участь місцеві різні організації (сільбуди, школи тощо) робітників

та інженерів, що працюють на торфовищах. Треба, щоб вони своєчасно повідомляли місцеві музеї та ВУАК про ті цінні наукові знахідки, що їх виявляють, розробляючи торфовища.

Тільки за таких умов можна мати цілковиту певність, що торфову проблему в українській археології буде розв'язано і торфовища дадуть цікавий матеріял на славу нашій радянській українській культурі.

НБУ

НІБУ

ЧЕРЕПАШКА UNIO ЯК ПЕРВІСНЕ ГАНЧАРСЬКЕ ЗНАРЯДДЯ

Кирило Коршак

Первісні ганчарі, як відомо, ліпили свій посуд просто руками. Ганчарське коло стало відоме тільки геть-геть пізніше, десь аж за доби металю [1]). Проте, вже й за неоліту та енеоліту, виробляючи посуд, уживали різного допоміжного знаряддя. На підставі археологічних та етнологічних даних можна стверджувати, що на те, щоб полегшити виліплювання посуду, а також щоб надати йому потрібної конфігурації, первісні майстрі користувалися з плетених підставок [2]), кам'яних правл [3]), моделів у вигляді людських черепів [4]), плодів [5]), мушлів [6]) та наметнів [7]) і нарешті форм—

---

[1]) Проф. М. Гернес, Первобытная история человечества, СПБ, 1911, с. 105.

[2]) М. Болтенко, Кераміки з Усатова. Трипільська культура на Україні, К., 1926, в. I, с. 11.

[3]) И. Я. Словцов, О находках предметов кам. периода близ г. Тюмени. Зап. Сиб. отд. И. Рус. Геогр. Общества, кн. VII, в. I, с. 21, 22, 34 і таб. 13, мал. 3.

[4]) А. С. Уваров, Археология России. Каменный период, т. I, М., 1881, с. 319.

[5]) Проф. Є. Франковський (Варшава) у своїй доповіді „Znaczenie tykwy dla kultury ludzkiej" на 2 з'їзді слов'янських географів та етнографів (Прага) вказував, що за формою „tykwy" ще й тепер виготовлюють плетений, дерев'яний та глиняний посуд. Див. Г. Богатырев, Второй съезд славянских географов и этнографов. Этнография, 1929, № 1, ст. 140.

[6]) Г. Шурц, История первобытной культуры, СПБ, изд. Острогорского, 1910, с. 518—519, 381. Е. Б. Тайлор, Доисторический быт человечества, 1868, с. 366—369. А. Штукенберг и Н. Высоцкий, Материалы для изуч. кам. века в Казанской губ. Труды Общ. Естествоисп. при И. Казанском Университете, т. XIV, в. 5, с. 10. А. Е. Теплоухов, Описание коллекции черепков глиняной посуды из Чудского селища близ с. Кудымкорского в Соликам. у. и Замечания о глиняных черепках, найденных на берегу Аятского озера и у деревни Палкиной, на р. Исети. Зап. Уральск. Общ. Любителей естествознания, т. VII, Екатеринбург, 1884, с. 182 и 185.

[7]) В. С. Передольский, Бытовые остатки насельников Ильмено-Волховского побережья и земель Велико-Новгородского державства. СПБ, 1893, с. 90.

плетених (кошики), в'язаних (сітки) і тканих (ворочки) [1]); щоб вирівнювати та вигладжувати стінки посуду, вживали віхтики трави [2]) та шліхувальні камінці [3]); нарешті, щоб орнаментувати, в руках первісної людини був цілий арсенал різноманітного знаряддя—кістки, різної форми дерев'яні палички, пір'я, стебла трав, камінці, нитки, мотузки тощо [4]).

Коли ми уважно розглянемо перераховане знаряддя, то легко помітимо, що чималу його частину становлять речі, які потрапили на місце передісторичної стації або як рештки їжі (кістки), або як покидь якогось виробництва (камінці, нитки, мотузки), або, нарешті, цілком випадково—як речі близького природного оточення стації (палички, стебла трав); до цього треба додати, що вживано ці випадкові речі, як вироблювано посуд, чи в своєму натуральному вигляді, чи злегка пристосованими позверховимобробленням [5]). І тільки небагато первісного ганчарського знаряддя спеціяльно припасовувано до потреб виробництва (інтересні, між іншим, глиняні палички, щоб орнаментувати посуд, знайдено біля с. Заболотова на Конотіпщині [6]). Звідси можна зробити висновок, що первісні ганчарі за допомічне знаряддя мали здебільшого речі, що потрапляли їм до рук цілком випадково [7]), і тільки в процесі праці їх обробляли відповідно до завдань виробництва.

Серед матеріялу, що його знаходять на передісторичних стаціях, не останнє місце належить черепашкам unio. Ця порода м'якунів трапляється в солодких водах по всій землі [8]) і первісна людина, що залюбки оселялася на при-

---

[1]) В. А. Городцов, Русская доисторическая керамика. Тр. XI Археологич. съезда, т. I, с. 694. Його ж, К выяснению древн. технических приемов гонч дела. Казанский Музейный Вестник, Казань, 1922, № 2, ст. 178—187. Г. Шурц, цит. праця, ст. 380. Е. Тайлор, цит. праця, ст. 370—371.

[2]) Каталог Выставки XI Археолог. съезда в Киеве, К., 1899, ст. 183. О. Е. Клер и К. И. Фадеев, Гончарное производство доисторического человека, жившего на городище у д. Палкиной на р. Исети. Матер. по археологии восточных губ. России, М., 1896, в. II, ст. 2, И. Я. Словцов, О находках предметов кам. периода, ст. 35, примітка.

[3]) В. А. Городцов, Русская доисторическая керамика, с. 620, 648.

[4]) Ibidem, ст. 616—620. А. Штукенберг и Н. Высоцкий, цит. праця, ст. 20—21.

[5]) В. А. Городцов, цит. праця, с. 628, 630, 632 та інш.

[6]) К. Коршак, З праці семінару при Археологічному Відділі Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка. Хроніка Археології та Мистецтва, К., 1930, ч. I, с. 65.

[7]) Порівн. А. Е. Теплоухов, Заметки о глиняных черепках, с. 187.

[8]) Брокгауз и Ефрон, Энциклопедический словарь, півтом 51, стр. 234.

бережних—особливо дюнних—стаціях[1]), не могла не звернути на неї уваги. І справді, за приступними нам літературними даними, черепашку unio констатовано на місцях первісних людських осель по цілому просторі Европи[2]), а щодо часу, то людина була обізнана з цим м'якуном від раннього палеоліту[3]) аж до залізної доби[4]). Коли ми візьмемо до уваги, що палеолітична—та значною мірою й неолітична—людина жила з того, що привласнювала готові дари природи[5]) і що за один з об'єктів цього привласнювання—для споживання[6])—була unio,—то присутність черепашки її на передісторичних стаціях цілком зрозуміємо.

Проте, виникає питання, чи використовувала первісна людина разом із іншим випадковим матеріялом стацій і че-

---

[1]) Хв. Вовк, Вироби передміке́нського типу у неолітичних становищах України. Матер. до україн. русск. етнології, Львів, 1905, т. V, стр. 26

[2]) Між іншим вказівки на те, що черепашку unio знаходжувано на передісторичних стаціях—*Західньої Европи*, див. Г. і А. Мортилье, Доисторическая жизнь, СПБ, ст. 348; *Східньої Европи*—Г. О. Оссовский, Опыт хронологической классификации находок каменного века в России. Тр. VI Арх. съезда, т. I, с. 66, 68—69. А. Иностранцев, Доисторический человек каменного века побережья Ладожского озера, СПБ, 1882, с. 168—178 та інш. В. С. Передольский, Бытовые остатки, с. 93. А. Штукенберг и Н. Высоцкий, Материалы для изуч. кам. века в Кав. губ., с. 17. П. А. Путятин, О гончарном искусстве каменного века. Изв. Имп. Русск. Географ. Общества, СПБ, 1884, т. XX, в. 3, с. 283. А. С. Уваров, Археология России, т. I, с. 322, 329, 296. В. А. Городцов, Материалы для археологической карты долины и берегов р. Оки. Труды XII Арх. съезда, т. I, с. 557, 586—587.—В. Е. Данилевич, Стоянки и мастерские каменного века Могилевской губ., исследованные летом 1894 г. Киевская Старина, 1895, кн. VII, Документы, известия и заметки, с. 14. Н. Ф. Белящевский, Дюнные стоянки каменного века на берегах реки Западного Буга в среднем его течении. Тр. XI Арх. съезда, т. I, с. 686; *України*—В. Козловська, Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині. Чернигів і Північне Лівобережжя, К., 1928, с. 49. Каталог Выставки XI Арх. съезда, с. 176, 182, 183. В. В. Хвойка, Каменный век среднего Приднепровья. Труды XI Арх. Съезда, т. I, с. 756, 764 та ін. В. Козловська, Розшуки та розкопи на лівому березі Дніпра між. м. Ржищевим та с. Балики. Коротке звідомлення ВУАК'у за 1926 р., с. 41, 42. Її ж. Розкопи 1916 р. біля с. Сушківки Уманського пов. на Київщині. Записки Історично-філологічної секції Україн. Наукового Т-ва в Києві, кн. XVII, к. 1918, с. 57. А. С. Уваров, Археология России, т. I, с. 280. А. Добровольський, Звіт за Археолог. досліди на території Дніпрельстану р. 1927. Збірник (Дніпропетров. Кревий Істор.,—Археолог. Музей), Д., 1929, с. 118—127. Всеукр. Істор. Музей. Інв. №№ 20239, 7693, 18154 тощо.

[3]) Г. и А. Мортилье, цит. праця, с. 348.

[4]) А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близь м. Смелы, т. III, СПБ, 1901, с. 82. Инвентарь Киевского Музея Древностей и Искусств, т. I, ст. 581, № 18163.

[5]) Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Одесса, 1922, с. 8.

[6]) А. С. Уваров, цит. праця, с. 329. А. Иностранцев, цит. праця, с. 187.

репашку unio як знаряддя виробництва—хоча б, скажімо, й ганчарського? На це в науковій літературі донедавна не було безпосередніх указівок. І. С. Поляков у Плеханівському бору зібрав черепашки grifea, оброблені на штиб ложок чи чашок [1]), а П. Бурачков на березі Дніпрового лиману біля Кінбурну [2]), Н. П. Буличев на берегах Оки [3]), В. А. Городцов біля с. Ловецькі Виселки [4]) та К. М. Мельник на острові Стрільча Скеля на Дніпрі поблизу с. Волоського [5]) знайшли черепки посуду, орнаментованого відбитками якоїсь черепашки [6]); нарешті, той же В. А. Городцов, ґрунтуючись на свідченнях багатьох авторів, зауважує, що первісні ганчарі домішували до глини товчених черепашок [7]), а B. Meissner зазначає, що орнаментування черепашкою, а також черепашкова інкрустація взагалі властива передісторичній кераміці північної Европи [8]). Вже ці факти дозволяють висловити гадку, що й черепашку unio давня людина могла вживати в аналогічних до вищенаведених випадках, тобто і як сировину—для домішок [9])—і як знаряддя, в тому числі й ганчарське.

Одначе, це припущення ще не розв'язує питання: потрібні позитивні доводи, сперті на фактичному матеріялі. За останній час деякі вказівки на те, що первісні ганчарі вживали черепашку unio як знаряддя, орнаментуючи посуд, подав А. Добровольський на підставі студій над археологічним матеріялом, зібраним у районі Дніпрель-

---

[1]) И. С. Поляков, Исследования по каменному веку Олонецкой губ., в долине р. Оки и на верховьях Волги, с. 67.

[2]) П. Бурачков, О местонахождении древнего города Каркинитеса и монетах ему принадлежащих. Записки И. Одесск. Общ. Истории и Древностей, т. IX, с. 30.

[3]) Н. П. Булычев, Журнал раскопок 1899 г. по берегам р. Оки, табл. VII, мал. 3.

[4]) В. Городцов, Русск. доистор. керамика, с 634.

[5]) Каталог виставки XI Арх. Съезда, с. 182, № 708.

[6]) Про можливість випадкових відбиток черепашок на стінках посуду говорить і П. А. Путятин (О гончарном искусстве каменного века, с. 300—301), одначе фактичного матеріялу, на жаль, не подає.

[7]) В. А. Городцов, цит. праця, с. 592—593.

[8]) In der Töpferei des nord. Neol. benutzte man den gekrauselten Rand der Herzmuchel, um Ornamente einzudrucken. Tiefornamente inkrustirte man mit eingeklebten Muschelstückchen". —B. Meissner, Muschel. Reallexikon der Vorgeschichte, VIII Band, 5 Lieferung, S. 336.

[9]) Безпосередні вказівки на таке використання черепашки unio подають: А. Иностранцев, Доисторический человек побережья Ладожск. оз., с. 168. А. С. Уваров, Археология России, т. I, с. 322. В. С. Передольский, Бытовые остатки, с. 93.

стану [1]). Ми в цій своїй замітці робимо спробу зібрати матеріял, що дозволяв би яскравіше визначити ролю черепашки unio не тільки тоді, як орнаментовано, а й коли вироблювано посуд узагалі. Свої арґументи ми базуємо як на даних приступної нам наукової літератури [2]), так і (головним чином) на власних спостереженнях над автентичними речами (переважно із збірок Археологічного відділу Всеукраїнського Історичного Музею та Музею при Київському Інституті Народньої Освіти) та лябораторних досвідах у семінарах проф. В. Ю. Данилевича та В. Є. Козловської.

Ще року 1928 під час праці в семінарі проф. В. Ю. Данилевича при Київському Інституті Народньої Освіти, вивчаючи черепки з околиць с. Заболотова на Конотіщині [3]), звернули ми увагу на один тип орнаменту, що трапляється на тих черепках досить часто. Складається цей орнамент із неглибоких (близько 1 *мм* завглибшки) довгастих ямок, у яких одна стінка вузька, дугасто вигнута, круто обрізана й майже прямовісна (чи похилена до середини ямки), а друга—широка, жолобчасто увігнута й завсіди розложисто відхилена назовні так, що крайній обріз її непомітно зливається із стінками посудини чи утворює з нею дуже тупий кут; самий обріз притому має форму дуги, що, як на хорду, спирається на першу стінку (табл. I, мал. 6). З першого погляду ямки нагадують сліди, які залишає на м'якому матеріялі похило поставлене жолобчасте долото з вигнутим лезом. Кожна така ямка становить собою окремий, цілком закінчений елемент, що хоч і стоїть поруч інших, подібних до нього елементів, проте нічим з ними не зв'язаний.

Намагаючись розгадати, яким способом і за допомогою якого знаряддя робили цей орнамент первісні ганчарі, ми звернулися до фахової літератури — і насамперед до статті В. А. Городцова про передісторичну кераміку [4]). Але на малюнках, доданих до цієї статті, ми не знайшли зразка, що цілком відповідав би описаному вище орнаментові. З усіх малюнків є тільки один, на якому виображено чере-

[1]) А. Добровольський, Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану, с. 127—128, 133—134. З цією статтею довелося нам обізнатися вже тоді, як усю підготовчу роботу (теоретичну й експериментальну) щодо писання цієї замітки було закінчено, і тут ми з великою втіхою констатували, що деякі наші твердження цілком збігаються з твердженнями автора названої вище статті. На спільні точки наших праць буде вказано далі.

[2]) Вказівки на літературу див. у примітках.

[3]) Про знахідки біля с. Заболотова див. цитовану вже нашу замітку в „Хроніці Археології та Мистецтва", ч. I, с. 63—66.

[4]) В. А. Городцов, Русская доисторическая керамика. Труды XI Археолог. съезда, т. I, с. 577—672.

інв. № 29554
НКОУРСР
Державна історична

пок, прикрашений візерунком, що трохи нагадує орнамент Заболотівських черепків. У тексті статті про цей візерунок сказано так: „Род плоского острия. Виды его: 1. Рубчатый—таб. XII, рис. 20. Вид по своей форме является очень близким к плоскочеканному линейному (с. 631); его характерным отличием служит то, что он наносился не вдавливанием, как наносился последний, а разрубанием поверхностного слоя сырых стенок сосуда“ [1]). Що ця характеристика стосується й до того орнаменту, який нас тоді цікавив, ми пересвідчилися, зіставивши описаний вище Заболотівський візерунок із візерунками на черепках, що їх знайшов Г. О. Оссовський у Машицькій печері поблизу Ойцова [2]), Ф. Д. Нефедов поблизу с. Грохані нижче гирла р. Вятки [3]) і особливо на черепках із „Собрания Скаржинской“, знайдених на Лисій горі в м. Лубнях [4]),—на які покликується В. А. Городцов, кажучи про свій „рубчатый“ орнамент [5]).

Отже ми ніби дістали були відповідь на наше питання: орнамент, подібний до Заболотівського, утворювано розрубуванням стінки посуду плесковатим вістрям. Цей висновок треба було перевірити,—і ми вдалися до експерименту.

Ми зробили невеличку дерев'яну лопатку з рівним лезом і почали на гіпсі (іншого матеріялу спочатку під руками не було), а далі на глині нарізувати ямки. Але з експериментом нам рішуче не пощастило. Насамперед виявилося, що ямки, з яких складається орнамент, утворено не нарізуванням чи розрубуванням поверхні посудини, а вдавлюванням [6]): при нарізуванні краї ямок виходять нерівні й розтріпані; насправді ж ямки в орнаменті мають гладенькі й акуратні краї, що їх можна зробити, тільки вдавлюючи (карбуючи). Далі довелося констатувати, що струмент, яким видавлювано ямки, повинен був мати принаймні одну опуклу стінку й вигнуте лезо.

Відповідно до цих даних досвіду ми й переробили свій струмент. Орнамент, зроблений за допомогою нового зна-

---

[1]) В. А. Городцов, цит. праця, с. 637.

[2]) Г. О. Оссовский, Опыт классификации находок каменного века в России по находкам, добытым из пещер Келецкой губ. и окрестностей Кракова. Тр. VI Арх. съезда, т. I, табл. 6, мал. 7.

[3]) Ф. Д. Нефедов, Отчет об археологических исследованиях в Прикамье, произведенных летом 1894 г. Материалы по археологии вост. губ., т. III, таб. 17, мал. 16.

[4]) Труды VIII Арх. съезда, т. IV, таб. LXXIX, 2 ряд зверху, мал. 1, 2 і 3 ряд зверху, мал. 1; табл. LXXX, 1 ряд зверху, мал. 1, 2 ряд зверху, мал 2 і 2 ряд знизу, мал. 1.

[5]) В. А. Городцов, цит. праця, с. 639, прим. 1, 3, 8.

[6]) Такої ж думки про подібний орнамент додержується й А. Добровольський. Див. цитовану вже його працю, с. 133.

ряддя, щоправда, більше скидався на ориґінал, проте не був тотожній; до того ж у нас виник сумнів, чому саме для цього візерунка первісний майстер мав вироблятн спеціяльне знаряддя, тим часом, коли чимало інших візерунків на Заболотівських черепках пороблено різним випадковим знаряддям (нерівно зламаною паличкою, стеблом трави, уламком каменю тощо)? Мало того, щоб виробити подібне до нашого знаряддя, треба було мати інше знаряддя—добрий ніж. У нас немає підстав стверджувати, що первісні заболотівці не мали т а к о г о ножа; одначе, щоб дістати паличку з загостреним краєм, давні Заболотівські майстрі вважали за краще виліпити таку паличку з глини й випалити її [1]), ніж виструґати з дерева... Нарешті, нас збивала з пантелику ще одна властивість елементів разглядуваного орнаменту: ямки мало не на всіх черепках зроблено знаряддям, що мало приблизно один розмір і однакову форму. Яка потрібна була вправність та уважність, щоб щоразу, коли зламається або загубиться старе знаряддя, людина могла виробити нове, цілком тотожнє з першим!

Усі ці міркування змушували нас шукати в оточенні первісної людини інших речей, які можна було б використовувати як знаряддя, щоб орнаментувати посуд,—речей, що мали б такі природні властивості: 1) стабільний розмір, 2) принаймні по одній опуклій стінці з однаковим заокругленням і 3) тонкі (не обов'язково гострі) вигнуті краї.

І ось тут на допомогу нам прийшли дрібні уламки черепашки unio, знайдені в невеликому числі на Заболотівській стації. Що ці незначні рештки занесено на стацію справді в давнину, за це свідчило вже те, що вони дуже звітрилися: відомо ж бо, що на піщаному ґрунті дюн кістковий (а також і черепашковий) матеріял погано зберігається [2]); отже, що дужче він звітрився, то давніш потрапив на стацію. Проте, знаходжувані на стації черепашки unio все ж свідчать, що первісна людина мала їх під рукою. Ба навіть більше, розглядаючи черепки з Заболотівської стації, ми зауважили, що первісні її осельники вживали товчених черепашок unio як домішку до глини. Звідси вже не важко було перейти до думки—чи не могли давні ганчарі саме цією черепашкою робити й отой загадковий орнамент? Адже форма черепашки якраз відповідає умовам, що їх ми накреслили вище. І наступні досвіди цю думку цілком ствердили: нам пощастило за допомогою черепашки unio

---

[1]) Див. нашу замітку в „Хроніці Арх. та Мистецтва", ч. I, с. 65.

[2]) В. А. Г о р о д ц о в, Галичские клад и стоянка. РАНИОН. Инст. Арх. и Искусствозн. Труды секции археологии, III, М., 1928, с. 21.

зробити орнамент, цілком тотожній з описаним вище на черепках Заболотівської стації. Як на цікаву подробицю, що свідчить саме за цей спосіб утворення розглядуваного орнаменту, вкажемо на те, що деякі елементи орнаменту на черепках Заболотівської стації зберігають не тільки форму краю черепашки, але й ті борозенки на опуклому боці її, що йдуть рівнобіжно до руба (таб. I, мал. 7).

Ми докладно не описуватимемо всіх своїх досвідів із черепашкою; зазначимо тільки, що ми їх переводили на різних матеріялах—гіпсі, плястеліні, глині—і завсіди мали завдовільні наслідки. Досвіди, пророблені року 1928 в семінарі проф. В. Ю. Данилевича, ми року 1929 перевірили в семінарі В. Є. Козловської. Отже ми пересвідчилися, що первісна людина справді вживала черепашку unio, щоб орнаментувати посуд.

Але з своїх досвідів та спостережень над автентичними речами та даними наукової літератури ми пересвідчилися ще й ось у чому: зразок орнаменту, що його ми описали вище, то не був єдиний візерунок, вироблений за допомогою черепашки unio. Цим струментом первісні майстрі на стінках свого посуду виводили кілька візерунків, які вкупі становлять варіянти одного орнаменту, що його ми для скорочення назвемо „черепашковим“.

Утворення того чи того варіянту залежало від таких чотирьох способів застосовувати при праці черепашку unio:

1) від використання різних частин черепашки як робочих країв;

2) від того, оброблені чи не оброблені були ці краї;

3) від різної постави черепашки щодо поверхні посудини;

4) від різних способів пересувати черепашку по поверхні посудини.

Розгляньмо докладно всі ці способи, а також і ті візерунки, що утворюються, як їх застосовувати.

Черепашка unio, як відомо, має овальну форму з поширеною передньою (таб. I, мал. 2a)[1]) й звуженою задньою (табл. I, мал. 2b) частинами; ця остання виглядає наче носик ложки, яким дуже зручно оперувати на глині; окрім того, досить добре можна використати ввесь бічний руб на черевці черепашки (таб. I, мал. 2c), а також і ту частину спинного руба, що підходить безпосередньо до носика (таб. I, мал. 2d). Отже залежно від того, яку з названих частин черепашки уживав майстер як робочий край, виходив від-

[1]) Примірник черепашки unio для фотографування взято з колекції речей, що їх викопав В. В. Хвойка в землянках на київських узгір'ях. Всеукр. Істор. Музей. Інв. № 37636.

1.

2

3

4

5

6

7

НБУ

повідний і візерунок. Носик залишав на сирій глині сліди у вигляді маленьких дужок чи серпиків (таб. II, мал. 2)[1]); частини бічних рубів, що безпосередньо підходять до носика черепашки (таб. I мал. 2df), давали ширші дужки, обернуті отвором праворуч чи ліворуч (таб. I, мал. 1)[2]); обидва ці варіянти формою своєю дуже нагадують так званий, за В. А. Городцовим, „ніготний“ орнамент[3]); нарешті, цілий бічний руб на черевці черепашки (таб. I, мал. 2c) давав майже прості, поширені й поглиблені в середині і зовсім гострі й мілкі на кінцях риски (таб. I, мал. 5) з ледве помітним заокругленням[4]).

В усіх цих випадках майстер уживав черепашку в її натуральному вигляді. Але часто він ускладнював свій струмент обробленням. Це оброблення полягало в тому, що на бічних рубах черепашки за допомогою якоїсь твердої

---

[1]) Всеукраїнський Історичний Музей. Інв. № 23332. Аналогії див.: Ф. Д. Нефедов, Отчет об Археолог. исследов. в Прикамье, произведенных летом 1893 г. Материалы по археолог. восточн. губ., т. III, таб. 19, мал. 7. К. М. Палікарповіч, Дагістарычнае стоянкі сярэдняга і ніжняга Сажа. Інстытут Беларускае Культуры. Запіскі аддзелу гуманітарных навук, кніга 5. Працы Катэтры Археолёгіі, том. I. таб. XXXIX, 8; XLVII, 12.

[2]) Фотографії, що при них немає вказівки на інвентарний номер музею, знято з черепків, зібраних біля с. Заболотова. Порівн.: Всеукр. Істор. Муз. Інв. № 23329. Н. Г. Первухин, Опыт Археологического исследования Глазовского уезда, Вятской губ. Материалы по археологии Восточн. губ. России, в. 2, таб. VIII, мал. 16. А. Штукенберг и Н. Высоцкий. Материалы для изучения каменного века в Казан. губ., таб. XII, мал. 4 И. Словцов, О находках предметов каменного периода, таб. 15, мал. 91. К. М. Палікарповіч, цит. праця, таб. XIV, 16, 17, 18; таб. XLI, 12, 13, 16; LI, 9. А. Спицын и Б. Каменский, Стоянки каменного века близ города Балахны. Записки Отдел. Русск. и Славянск. Археологии И. Археолог. Общества, т. VII, в 1, табл. II, мал. 7 (угорі). А. Добровольський, цит. праця, таб. X., мал. 3, № 52, 54, 62; мал. 4, № 21, 22, 23, 24, 27; с. 131, рис. 27.

[3]) В. А. Городцов, Русск. доистор. керамика. с. 634. Автор відзначає дві відміни ніготного орнаменту „α) серповидную и β) ямочную. Первая выражалась тонкою серповидною изогнутою чертою, вторая же — довольно глубокими ямками с полуарочным очертанием с одной стороны“. У першій з цих відмін не важко впізнати ті варіянти черепашкового орнаменту, що їх ми допіру назвали в тексті; щождо другої,—то аналогічний до неї візерунок ми описали на стор. 17, а спосіб його утворення розглядаємо далі. З цього видно, що В. А. Городцов під назвою „ніготний“ об'єднав кілька варіянтів черепашкового орнаменту. До речі треба зазначити, що дістати відбитку на глині нігтя в чистому вигляді досить важко,—частіш разом із нігтем лишається й відбитка пучки; через те й легко впізнати справжній ніготний орнамент.

[4]) Порівн.: А. Штукенберг и Н. Высоцкий, цит. праця, таб. IX, мал. 1; таб. XIII, мал. 9 і 10. А. Добровольський, цит. праця, с. 133, 134, 135. К. М. Палікарповіч, цит. праця, таб. VI, 25, XII, 2.

речі[1]) майстер вилущував невеличкі щербинки; тоді руби набирали вигляду пилочок (таб. I, мал. 3)[2]), і орнамент, нанесений на стінки посуду такими пощерблеными краями черепашки, ускладнювавсь тим, що всі елементи його були зубчасті (таб. I, мал. 7)[3]).

Дальше ускладнення орнаменту залежало від того, як ставив майстер черепашку щодо стінки посудини. Тут могло бути три випадки: 1) або черепашка торкалася посудини самим тільки рубом і то в невеликій його частині (цей спосіб орнаментувати й візерунок, що виходив, як його застосовувано, допіру докладно розглянуто вище; див. таб. II, мал. 2); 2) або черепашка схилилася на вигнутий бік; тоді на глині відбивався не тільки руб, а й частина опуклої стінки черепашки (таб. I, мал. 6)[4]); орнамент, здобутий таким способом, уперше привернув до себе нашу увагу (опис його див. на стор. 17); 3) або, нарешті, черепашку схиляли на увігнутий бік; тоді руб черепашки торкався посудини чималою частиною, і орнамент набирав вигляду більших дуг чи навіть „арок“ (таб. II, мал. 1)[5]). Треба зауважити, що в останньому випадку первісний майстер найчастіш використовував носик черепашки, через те „арки“, що трапляються на посуді як елементи черепашкового орнаменту, здебільшого круті.

Нарешті, майстер ще більш ускладнював свій орнамент тим, що по різному пересував черепашку по стінках посудини. Тут теж можна зауважити три способи: 1) щоразу, витиснувши якийсь елемент, майстер відривав черепашку й переносив її далі, не торкаючись стінок посудини; орнамент при цьому способі набирав вигляду низки одноманітних ямок, нічим не зв'язаних поміж собою (таб. I, мал. 4, 6, 7); 2) майстер не відривав черепашки від стінок посудини,

---

[1]) При своїх досвідах ми з успіхом користувалися з уламка кременю.

[2]) Всеукр. Істор. Муз. Інв. № 20239. З розкопів В. Є. Козловської року 1916 біля с. Сушківки на Гуманщині. Порів. А. Добровольський, цит. праця, с. 128, мал. 25.

[3]) В літературі подібний орнамент звуть *гребінчастим*.

[4]) Всеукр. Істор Муз. Ін. № 22967. Порівн. В. В. Хвойка, Каменный век среднего Приднепровья. Тр. XI Арх. с, т. I, табл. XIX, мал. 23 та Всеукр. Іст. Музей. Інв. № 35089; див. також № 35204, 35101. П. Бурачков, О местонахождении древн. гор. Каркинитеса, с. 30, таб. II, 3 ряд зверху, мал. 1, 2. Передрук мал. 1 див. у А. С. Уварова, Арх. России, т. II, таб. 47, мал. 5971. Г. О. Оссовский, Опыт хрон. классификации, таб. 6, мал. 9, 7, 10. А. Иностранцев, Доисторический человек, стор. 235, мал. 120. Саме цей варіянт черепашкового орнаменту В. А. Городцов розглядає як „ямочную“ „разновидность“ ніготного орнаменту.

[5]) Всеукр. Істор. Музей Інв. № 5129. Термін „арки“ ми вживаємо в трохи відмінному розумінні, ніж якого й му надає В. А. Городцов. Див. цит. працю, с. 637, 640.

2

3

4

Різні варіянти черепашкового орнаменту.

НБУ

а тільки ритмічно то натискував і при тому зупиняв її, то злегка відпускав і пересував далі; візерунок, зроблений таким способом, виглядав, наче широка, неоднаково поглиблена жолобчаста смуга з поперечними карбами[1]); 3) майстер пересував черепашку, не відриваючи її від стінки посудини, рівномірно натискуючи й не зупиняючись аж доти, доки це було зручно; далі підіймав черепашку, переносив її назад і знову сунув тим самим способом; сліди, що залишала при цьому черепашка, відмінялися залежно від того—рівні чи зубчасті краї мала черепашка, чиста чи з домішками була глина, більші чи менші розмахи робив майстер (таб. II, мал. 1, 3, 4)[2]). Два останні способи пересувати черепашку по стінках посудини такою мірою відміняли орнамент, що його вже не можна звати карбованим, а скорше—шкрябаним (остання назва особливо пасує до орнаменту, утвореного третім способом).

Усі ці способи орнаментування черепашкою первісний майстер застосовував одночасово й у різних комбінаціях. Отже й самий візерунок через те дає чимало варіянтів. До цих варіянтів, що тісно поміж собою зв'язані й часто непомітно переходять один в одного (тут цікаво спостерігати, як, наростаючи кількісно, технічні ускладнення врешті дають якісно відмінний орнамент).—можна додати ще два, відмінні від попередніх способом утворення. Це не карбовані й не шкрябані, а різані орнаменти; елементи одного становлять подовгасті ямки з характерною для відбитків черепашки дугастістю, а також поширенням усередині й звуженням на краях, часто розміщені на поверхні посуду так, що разом утворюють зиґзаґ, трикутники тощо[3]); за елементи ж другого варіянту правлять неглибокі зарубки здебільша по краю вінець (таб. II, мал. 1)[4]).

Отже попереднім розглядом ми вичерпали майже всі візерунки, що їх можна зробити черепашкою unio[5]).

---

[1]) Див. Тр. VIII Арх. съезда, т. IV, таб. LXXIX, ряд 2, мал. 1. Передрук цього малюнка див. у В. А. Городцова, цит. праця, таб. XII, мал. 20. А. Спицын и В. Каменский, цит. праця, таб. XI, мал. 8.

[2]) Всеукр. Істор. Муз. Інв. № 5129, 38253.

[3]) Всеукр. Істор. Муз. Інв. № 20482. А. Штукенберг и Н. Высоцкий, цит. праця, таб. X, мал. 4. Труды VIII Арх. съезда, т. IV, таб. LXXIX, ряд 1, мал. 4.

[4]) Всеукр. Істор. Муз. Ін. № 5112. Порівн. Ф. Д. Нефедов, цит. праця, таб. 19, мал. 13.

[5]) Можливо, що первісні ганчарі використовували й опуклий бік черепашки як робочий край, орнаментуючи посуд (таб. I, мал. 2е). Одначе, нам не доводилося спостерігати на черепках орнаментів, про які напевне можна було б сказати, що їх утворено саме цим боком черепашки; через те ми тут і не беремо цього способу до уваги.

Об'єднавши в групи за характерними ознаками, їх усі легко можна вкласти в таку схему:

Типи черепашкового орнаменту:

I. Карбовані:
1. Лінійний
   а) простий
   б) зубчастий
2. Дугастий
   а) простий
   б) зубчастий
3. Жолобчасто-ямковий
   а) простий
   б) зубчастий.

II. Шкрябані:
1. Жолобчасто-смугастий
   а) простий
   б) зубчастий
2. Дрібно-мережаний
   а) простий
   б) зубчастий

III. Різані:
1. Лінійний
2. Зарубчастий [1]).

Щоб закінчити з черепашковим орнаментом, зробимо ще зауваження про деякі його особливості, що залежать від характеру самого знаряддя, яким утворено орнамент. Як уже сказано вище, варіянти черепашкового орнаменту давні майстрі здебільшого утворювали способом карбування. Цей спосіб полягав у тому, що елементи орнаменту „воспроизводились посредством нажатия упругих или твердых инструментов и орудий на сырые стенки сосудов“ [2]), при чому на стінках лишалися сліди, що зберігали форму краю самих струментів. Отаке відтворення слідів струменту й становить суть карбування. Найточніший відбиток струменту виходить тоді, коли його натискують у сторчовому, а не скісному до стінки посудини напрямку. Вживаючи черепашку як струмент, щоб карбувати, саме цієї умови найважче було додержати: хоч би як майстер поставив черепашку, певна частина її краю ставала до стінки похило й, коли натискувати, часто зсувалася набік; через те ямки, утворені черепашкою, мають здебільшого стінки хоч і не рівною мірою, проте все ж похилені в одному напрямку, що надає їм вигляду нарізок чи зарубок. Це й спричи-

[1]) Терміни „черепашковий“, „зубчастий“, „різаний“ та „лінійний“ ми запозичили у В. А. Городцова, тільки віддавши їх українською мовою („Русск. доисторич. керамика“, с. 634, 633, 635, 631); терміни „карбований“, „черепашковий лінійний“ узято у А. Добровольського (цит. праця, с. 133, 135); термін „дрібно-мережаний“ перейнято у В. Є. Козловської (записи в Інвентарі Археологічного відділу Всеукраїнського Історичного Музею, т. II, с. 439, 440, 441 тощо); термін „зарубчастий“ утворено від слова „зарубка“, що його вживає М. Болтенко в опису Усатівської кераміки (див. його ст. в збірнику „Трипільська культура на Україні“, в. I, с. 29); нарешті, терміни „дугастий“, „шкрябаний“, „жолобчасто-ямковий“ та „жолобчасто-смугастий“ ми пропонуємо від себе.

[2]) В. А. Городцов, Русская доисторическая керамика, с. 625.

нюється, на нашу думку, до того, що дослідники, розглядаючи черепашковий орнамент, усі варіянти його застосовують до орнаментів різаних.

Вияснивши ролю черепашки unio в орнаментуванні посуду, далі ми зацікавилися питанням, чи не могла первісна людина вживати цю черепашку й для іншої роботи при виготовлюванні посуду?

Вже виучуючи дрібно-мережаний черепашковий орнамент, ми побачили, що цей орнамент близько нагадує, а в деяких випадках (таб. II, мал. 3, 4) [1]) навіть тотожній з тими смугами на стінках посуду, що їх одні дослідники вважають за відбитки плетінки, яка правила первісним ганчарям за форму для посуду [2]), а інші за смуги від віхтиків трави, соломи чи гіллячок, якими вигладжували стінки посуду [3]) чи підпирали їх зсередини, тим часом, як зовні наносили ямковий орнамент [4]). Відміна між дрібномережаним черепашковим орнаментом і тими смугами полягає лиш у тому, що орнамент трапляється на зовнішній поверхні посуду (головним чином на вінцях; таб. II, мал. 1, 4) [5]) і що лінії в ньому йдуть у певному порядку, тим часом, як смуги на стінках посуду розташовано без жадного порядку й однаково як на зовнішній поверхні посуду, так і на внутрішній [6]). А втім, ця відміна непосутня, і наші досвіди та спостереження над автентичними речами показали нам, що в багатьох випадках (але не завсіди)—особливо на черепках із дюнних станцій—смуги на поверхні посуду є не що інше, як сліди вигладжування стінок черепашкою unio, і залежно від того—рівний чи пощерблений руб мала вживана черепашка—відповідно відмінювався й самий слід.

Як на факти, що певною мірою стверджують цей наш

---

[1]) Всеукр. Істор. Музей. Інв. № 38253, 38255. Фраґменти посуду з розкопів В. Є. Козловської біля с. Балики на Київщині.

[2]) А. Е. Теплоухов, Описание коллекции черепков глиняной посуды из Чудского селища і Замечания о глиняных черепках, найденных на берегу Аятского озера, с. 182 і 185. А. Штукенберг и Н. Высоцкий, цит. праця, с. 71.

[3]) И. Я. Словцов, О находках предметов камен, пернода, с. 35. О. Клер и К. Фадеев, Гончарное производство доист. челов., с. 2. А. Иностранцев, Доистор. человек, с. 167.

[4]) Л. Чикаленко, Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ, Прага, 1925, с. 7.

[5]) Всеукр. Істор. Музей. Інв. № 5129, 38153.

[6]) Труды VIII Арх. съезда, т. IV, таб. LXXIX, ряд 1, малюн. 1, 2. И. Г. Первухин, Опыт археологического исслед. Глазовского уезда Вятской губ, таб. 7, малюн. 8. А. Штукенберг и Н. Высоцкий, цит. праця, таб. X, малюн. 2, 6. О. Клер и К. Фадеев, цит. праця, таб. 1, малюн. 2. Передрук. частини цього малюнка див. у В. Городцова, Русск. доистор. керамика, таб. XII, мал. 21.

висновок, ми можемо вказати 1) на те, що на багатьох черепках із збірок Всеукраїнського Історичного Музею трапляються разом сліди вигладжування й черепашковий орнамент, при чому видно, що як орнамент, так і вигладжування роблено одним знаряддям (таб. II, мал. 1, 4)[1]; 2) під час розкопів трипільських точків біля с. Сушківки на Гуманщині В. Є. Козловська знайшла—вкупі з фраґментами посуду, що має на собі сліди вигладжування й дрібно-мережаний орнамент,—уламок позубленої черепашки unio, яка, можливо, правила за ганчарське знаряддя (зубці черепашки помітно стерті, таб. I, мал. 3)[2]; нарешті 3) на малюнках речей із „Собрания Скаржинской“[3]) подано черепок, на якому видно, що стінки посудини вигладжувано якимось зубчастим знаряддям з дугасто вигнутим рубом (серединні борозенки в смузі глибші, крайні—мілкіші); за таке знаряддя могла правити тільки пощерблена черепашка unio—тим більше, що деякі інші черепки з того ж „Собрания“ орнаментовано саме такою черепашкою. Отже факт, що черепашку давні ганчарі вживали, не тільки орнаментуючи, а й вигладжуючи посуд, здається нам безперечним. Навіть більше, можна припустити, що давня людина перше застосувала черепашку unio саме щоб вигладжувати посуд[4]), а вже потім—щоб його орнаментувати. Для вивчування в такому генетичному зв'язку особливо надається дрібно-мережаний орнамент: хоч, типологічно розглядаючи, ми й визначили його як найскладнішу форму черепашкового орнаменту, а через те й поставили наприкінці своєї схеми, проте практично він міг виникнути перший—як наслідок певним способом упорядкованого вигладжування.

Щождо можливости утворювати смуги на стінках посуду тими способами, що їх ми зазначили вище, то, не висловлюючись взагалі проти такої можливости, ми все ж гадаємо, що вони мали менше значіння, ніж те, якого їм надають дослідники, що вказали на ці способи. Із своїх досвідів та спостережень ми винесли враження, що віхтиком трави чи соломи типових смуг на стінках посуду утворити майже не можна: в свіжому стані віхтики швидко стираються, а в сухому кришаться й залишають у глині силу дрібної потерти. Не могли в усіх випадках вказані смуги походити й від того, що стінки підпирали із середини жмутами со-

---

[1]) Всеукр. Істор. Музей. Інв. № 38253, 38255. З розкопів В. Є. Козловської біля с. Балки на Київщині.

[2]) Ibidem, інв. № 20239.

[3]) Труды VIII Арх. Съезда, том. IV, таб. LXXXIX, ряд. 1, мал. 2.

[4]) Вживання черепашки unio, як скребачки, відоме було ще за палеоліту. Див. Г. Обермайер, Доисторический человек, с. 373.

ломи, наносячи ямковий орнамент: бо як тоді пояснити їх там, де на зовнішній поверхні немає витиснутого орнаменту, або там, де ці смуги є і на зовнішній і на внутрішній поверхні посудини разом? Сумнівно також, щоб ці смуги становили відбитки плетених форм: дуже вже вони не подібні до відомих у літературі відбитків справжнього плетіння [1]). Отже смуги на стінках посуду можна пояснити тільки тим, що стінки вигладжувано твердим знаряддям, яке 1) могло подолати липкість глини і 2) при довгому вживанні не швидко стиралося.

Щоправда, цим вимогам відповідають і дерево та кістка,— і дерев'яні та кістяні лопатки (прості й позублені) справді добре були відомі первісному ганчареві [2]). Проте, коли ми візьмемо до уваги, що на те, щоб виготувати дерев'яну (а тим більш кістяну) лопатку, треба було витратити певний час і силу,—буде цілком зрозуміло, що там, де первісний майстер мав під рукою черепашку unio—придатку для вжитку й без ніякого оброблення,—він охоче давав їй перевагу перед іншим знаряддям. Але, вказуючи на таке значіння черепашки unio при вироблюванні посуду, ми все ж а ні на хвилину не припускаємо думки, що черепашка конче заступала інше знаряддя: ми тільки хочемо сказати, що на тих стаціях, де unio була звичайним явищем, її вживано, щоб орнаментувати та вигладжувати посуд, не менше за інші випадкові речі тих стацій.

Наприкінці нам хотілося б ще коротко зупинитися на питаннях про територіяльні та хронологічні рямці, в яких була відома черепашка unio як ганчарське знаряддя.

Різні варіянти черепашкового орнаменту, а також сліди вигладжування стінок посуду черепашкою unio знайшли ми на таблицях, доданих до праць А. Штукенберґа і Н. Висоцького, Г. О. Осовського, А. С. Уварова, О. Клера й К. Фадеєва, І. Я. Словцова, опису „Собрания Скаржинской", А. Іностранцева, В. А. Городцова, К. М. Палікарповича й А. Добровольського [3]). Матеріяли, які призбирали ці дослідники, свідчать про те, що черепашка unio була відома як ганчарське знаряддя на узбережних оселях первісних людей—від Польщі [4]) до Сибіру [5]) і від Вятської губ. [6]) до Чорного моря [7]). Проте, це не визначає, що тільки цією

---

[1]) В. А. Городцов, Русская доистор. керамика, таб. XI, малюн. 1, 2.

[2]) Ibidem, с. 619.

[3]) Докладні вказівки див. вище.

[4]) Г. О. Оссовский, Опыт хронологич. классифик., с. 50—51, 71, таб. 6.

[5]) П. Я. Словцов, О находках предм. камен. периода, таб. 15, малюн. 31, 81.

[6]) Ф. Д. Нефедов, Отчет об арх. исследов. в Прикамье, таб. 19, мал. 7, 11, 13.

[7]) П. Бурачков, О местонахождении древн. гор. Каркинитеса, таб. II ряд. 3, малюн. 1, 2.

територією обмежено поширення виучуваного орнаменту: дуже ймовірно, що він трапляється на узбережних стаціях первісних людей по всій землі,—тільки, не маючи під руками відповідної літератури, ми не можемо науково засвідчеьими фактами обґрунтувати цю думку.

Щождо хронологічних меж, то вони теж досить широкі—від неоліту [1]) аж до кінця брондзової доби [2]). На Україні сліди від уживання черепашки unio, як вироблювано посуд, доводилося спостерігати нам на керамічному матеріялі з басейнів р.р. Десни [3]), Сейма [4]) й особливо Дніпра [5]), при чому найхарактерніший цей матеріял для узбережних енеолітичних стацій та осель трипільської культури. Пізніш од доби трипільської культури слідів уживання черепашки unio як знаряддя в ганчарському виробництві на Україні ми не спостерігали.

Підсумовуючи все сказане вище, можна зробити такі висновки:

1) Черепашку unio широко вживали на узбережних (особливо дюнних) стаціях і щоб домішувати в глину й щоб вирівнювати та орнаментувати посуд, при чому всі способи використання черепашки часто (але не завсіди) трапляються на одній стації, а подекуди й на одному черепку [6]).

2) Черепашковий орнамент дає чимало варіянтів; характерна ознака цього орнаменту, що відрізняє його від інших,—це своєрідна дугастість та жолобчастість його елементів.

3) Черепашковий орнамент,—а значить і вживання черепашки unio в первісному ганчарстві,—задокументовано на просторі цілої Східньої Европи та частково Сибіру; одначе, не виключено можливість, що ці ж самі явища були куди більше поширені.

4) Черепашковий орнамент та вживання черепашки unio в ганчарстві на зазначеній території відоме з неоліту до брондзової доби; на Україні черепашковий орнамент найхарактерніший для енеолітичної та трипільської культур.

5) Нарешті, виучуючи вживання черепашки unio при орнаментуванні посуду, дістаємо яскраву ілюстрацію, як залежать мистецькі форми від господарчого та технічного рівня певної доби.

---

[1]) Г. О. Оссовський, цит. праця, с. 68—69, 71.

[2]) Ф. Нефедов, цит. праця, с. 47.

[3]) Археолог. Відділ Всеукр Істор. Музею. Інв. № 23332, з розкопів В. Є. Козловської біля оз. Бурімки.

[4]) К. Коршак, З праці семінару при Арх. відділі, с. 64.

[5]) Ibidem, с. 60. А. Добровольський, цит. праця, с. 127—128, 133—137. П. Бурачков, цит. праця, таб. II, ряд. 3, мал. 1.

[6]) Див. сірий немальований посуд з трипільських точків біля с. Валиків Ржищівського р. Розкопи В. Є. Козловської року 1926. Всеукраїнський Історичний Музей, інв. № 38253.

ГЕЛЛЕНІСТИЧНА ОСЕЛЯ В ЛУЗАНІВЦІ БІЛЯ ОДЕСИ

(Розвідка з розкопуванням р. 1929)

Г. Штейнванд

Археологічні розкопи останніх років у давнє-грецьких колоніях південної України багато в чому зміняють старі погляди на історію цієї країни за давніх часів. Зокрема це стосується до думки, ніби доба клясична то була доба найбільшого розквіту грецьких колоній нашої країни. Проте, розкопи в Ольбії виразно показують, що найміцніший культурний шар є раннє-гелленістичний (IV—поч. III в.в.), що за цієї доби Ольбія досягла найбільшої своєї авреолі, багатства, моці. Недивно: тільки IV сторіччя визволило грецькі міста північного узбережжя Чорного моря від Атенської гегемонії та дало їм можливість розвинути їхню торговлю. Якщо розквіт о. Березані припадає на ранішу добу, то це найбільше з'ясується саме тим, що зміцнилася Ольбія, яка стала правити за центр для чималої території. Натурально, що на те, щоб краще вивозити хліб та сировину з країни, такі центри як Ольбія або Тира, мали різні підпірні пункти, факторії, в усій цій країні; очевидно й той чи інший з греків за мирних часів почав сам обробляти землю, розводити худобу, ловити рибу на збут. Тому цілком зрозуміло, що на терені біля Ольбії та Тири розмірно багато решток грецької культури. На жаль, цих дрібних осель майже зовсім не обслідувано, оскільки увага археологів досі була звернена на більші осередки грецького життя, хоч, на мою думку, обслідувавши дрібні оселення можна було б з'ясувати чимало досі ще суперечних та темних питань. Головним чином ці оселення лежали по берегах річок або лиманів (Кисляківська, Бузіновата-Роксолянівка, Червоні Маяки, Біляївка й т. д.), порівнюючи близько до своїх центрів. Цією стороною Лузанівка, тема моєї інформації, є вийняток: чи вона залежала від Ольбії, чи від Тири—покищо невідомо, але відстоїть вона від них досить далеко; крім того вона лежить не на річці, а біля самісінького моря.

Уже р. 1927 аматор археології М. С. Маргуліс повідомив Одеський Історично-Археологічний Музей про те, що він знайшов у Лузанівці, курорті біля Одеси, рештки стародавнього посуду, при чому, правда, уламки грубого місцевого посуду він мав за рештки усатівської культури. Спеціяльна комісія в складі проф. М Ф. Болтенка, аспірантки Музею В. О. Пора-Леонович та М. С. Маргуліса, що її того ж таки року відрядили до Лузанівки, довела, що там справді є рештки давнє-грецької культури, але за браком коштів і сил не змогла перевести докладніші досліди. Оскільки цим місцем почали цікавитися деякі з одеських аматорів і влітку 1929 р. спробували були копати там землю, то Одеська Краєва Комісія для охорони пам'яток матеріяльної культури восени цього року доручила мені провести там докладнішу розвідку, пробивши потрібні розкопи.

Результати розвідки такі. У північній частині Одеської затоки є пляж і дитячий курорт „Лузанівка". Курортні будівлі містяться на низькій, вузькій (кілька сот метрів завширшки) смузі намулу, що тягнеться вздовж берега. За будівлями курорту здіймається невисоке плято, що його прорізує соша з Одеси до Миколаєва. З цього плята розгортається чудовий краєвид на всеньку Одеську затоку; воно ж захищає місце причалу від північних та східніх бур. Античні решки знайдено тільки в невеличкій західній частині цього плята—ця частина утворює трикутник, обмежений з одного боку смугою намулу біля берегів, з другого—Миколаївською сошею, з третього—2-ю поперечною траншеєю (з часів громадянської війни). На заході цей трикутник низький; він здіймається на схід до 1-ої поперечної траншеї, за якою його поверхня рівна, крім деяких невеличких горбочків. Північний край плята штучно зрізаний—тут проходить колія трамваю та соша на Миколаїв. Також частково зрізаний південний край—тут терасами побудовані підпірні стінки. У перекрої цієї частини плята була видна грушувата яма, що її розчистили аматори влітку р. 1929. Як каже один з них А. А. Хирмузі, в ній було багато попелу, вугликів, обпалених камінців та кісток. Інвентар: багато уламків амфор (серед них шийка з клейном), грубого місцевого посуду, кілька чорнолакових черепків поганого лаку. Недалечко від ями, на поверхні плята, ті самі аматори розкопали невеличку ямку (прибл. 4 *кв. м*), зруйнувавши при цьому частину бруку з невеличких пласких гальок. З шости квадратів, яких розбито, розроблено 2 п'ятиметрові квадрати (№ 4 та 6), завглибшки пересічно в $^1/_2$ *м*.

Споруджения з двома камерами.

НБУ

У квадраті № 4 на глибині пересічно в 20 *см* виявлено глиняного майданчика. Західню його частину збудовано з лимпачів червоної глини, східню—з яснішої трамбованої глини; південна частина зрізана (мабуть як будовано підпірні стінки). Як показав шурф, глина чиста й лежить вона на чорноземлі; завгрубшки має пересічно 20 *см*. На майданчику є вищезазначений, частково зруйнований від аматорів брук. Його збудовано з невеличких пласких гальок, що лежали в 5 рядків один на одному. Поміж цих рядків—прошарки з мушлів mytilus і cardium. Гальки сильно обпалені. На північ від бруку є рядок вапнякових плит, що стоїть на рубі, увіходячи в майданчик. З півночі (частково вже в кв. № 6) до майданчика притуляються 2 камери, що їх утворюють валькові стінки I/II і III (Табл. III. Спорудження праворуч). Стінки, заввишки близько 25 *см*, погано збереглися. У кращому стані стінка I—тут помітна ще її структура, а саме: її збудовано з кількох прошарків червоної глини, поміж яких є тонкі (1 *см* заввишки) шари жовтої глини. Камери поділяє стінка *Б*, що трохи схилилася на півд.-зах. бік. Вона складається з невеличких вапнякових плит неправильної форми в 3—4 рядки; між плитами—рештки глини. Рівень цих камер нижчий за майданчик *см* на 20. Півн.-східній кут східньої камери закріплений трьома каменями, півн.-зах.—двома. Західня камера була майже наповнена великими шматками амфор (зокрема денцями); багато фрагментів посуду, головним чином амфор, було й у східній камері, при чому тут у ґрунті (чорноземлі) було багато попелу, шматків лимпачів, глини, жорстви, частково обпалених; багато з амфорних уламків укрито кіптявою. У цій камері пощастило також виявити частини долівки з трамбованої жовтої глини (Табл. III. Спорудження ліворуч). Через квадрат № 6 з ONO до W SW тягнеться стінка Г. Вона збудована з невеликих вапнякових плит, які стоять на рубі в два рядки. Між ними—чорноземля з черепками, кістками, нижче глина. Мало не посередині стінки є кілька великих плит, що лежать плазом, утворюючи враження порогу. Такий же „поріг“ намічується в західній частині стінки, де вона входить у борт суміжного квадрату. З південного боку біля стінки тягнется рядок плит, що лежать плазом. Ґрунт біля стінки—чорноземля, дуже попелястий, з рештками лимпачів, обпаленими невеликими камінцями, вугликами, уламками посуду.

Знахідки і в квадратах і в ямі, складаються найбільше з уламків амфор. Крім цього, трапляються уламки грубого місцевого (так. зв. „варварського“) посуду; фраґменти ці здебільшого без орнаменту, що іноді є тільки на вінцях,

при чому виключно пальцьово-ніготний, або з ніготними насічками; маса чорна, іноді поверхня брунатна, обпалено погано. У східній камері знайдено майже цілу невеличку чашу без орнаменту. Підкреслюю тут, що цей місцевий посуд дуже подібний до такого ж таки посуду на о. Березані. Знайдено також кілька фраґментів так зв. „сірого“ посуду та чорнолакового; серед останніх—фраґмент келеху, чашки з грубим штампованим орнаментом, канельованого кантарчику; лак поганий, кінця IV—початку III ст. Є 4 грузили (2 з шматків амфор, 1—кам'яне, 1—глиняне). З металів знайдено тільки невеличкий шматок заліза (в ямі). З органічних решток є: кістки корови, коня, вівці, кози; з мушлів—мідії, вустриці, cardium, helix. Є також деякий епіграфічний матеріял: 1) шийка гераклейської амфори з клейном ΑΟΙΟΥΕ ΠΙΣΙΔΗΝΟ ц. т. Ἀδίονεπὶ Σζκῆνο (пор. Е. М. Придик, „Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания“, 1917, с. 120, № 14 ΑΟΙΟΥΕΠΙΑΡΧΙΠΠ), 2) частина шийки амфори з вухом, на вусі клейно—WE, ц. т. ΜΕ або ΕΜ. ΣΕ або ΕΣ (у Придика з таких сполучень літер найчастіше ΕΜ або ΜΕ; пор. сс. 107—108 та табл. XVI), 3) денце чорнолакової чашки зґрафіто А.

Та що розкопи р. 1929 були невеликі, то звичайно вони не можуть ще дати цілковитого уявлення про те, що було на цьому місці за старих часів; залишаються, напр., ще відкриті питання, чи зв'язана стінка Г з глиняними стінками та майданчиком, чи були на пляті ще будівлі, чи ні, тощо. Але з інвентарю та будівельної техніки можна вже констатувати, що ми маємо тут справу з грецькою оселею (мабуть рибальською) ранне-гелленістичних часів (кінець IV—поч. III в. в.). Навряд чи така оселя була б на такому місці, коли б за цих часів грецькі колонії вже занепали, а „варварські“ племена дуже напирали, як про це гадали раніше. Отже Лузанівка є ще за одного свідка за те, що ранне-гелленістична доба то була доба великого розквіту грецьких колоній у нашій країні.

Закінчуючи свою інформацію вважаю за свій приємний обов'язок висловити тут свою якнайщирішу подяку проф. С. С. Дложевському та М. Ф. Болтенкові за підтримку в роботі та ті цінні вказівки, які вони мені давали, та М. А. Авраамову, що ввесь час працював зо мною та склав усі кресленники.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗШУКИ НА СОСНИЧЧИНІ р. 1927

Юрій Виноградський

На Сосниччині [1]) дослідчу працю в галузі археології провадив я р. 1927 у формі розшуків за поданим до ВУАК-у планом. Зв'язуючи цю працю з матеріялами своєї попередньої роботи [2]), я поставив собі таку мету на звідомний рік: 1) здобувати дані щодо висвітлення історії передісторичної культури, збираючи матеріяльні рештки цієї культури на відповідних стаціях та коло них та передаючи їх до місцевого музею, і 2) далі розшукувати рештки городків і городищ сіверянських, щоб поповнити давні археологічні мапи професорів Д. Самоквасова та П. Голубовського, зафіксовуючи такі рештки у вигляді планів-зарисовок. Щоб цього досягти, я міг зробити низку тільки недовгих подорожів на території Сосниччини в таких районах: Сосницькому, Менському й Чорнотицькому та в районі Коропському на Кролевеччині. Із таких подорожів слід відзначити: дві подорожі до врочища „Бурімка" (район Сосницький), подорож до врочища „Маслов" (район Чорнотицький, нині Сосницький), подорож до м. Мени й сіл: Феськівка, Дягова й Волосковці (район Менський), подорож у напрямку до с. Ляшківці (район Чорнотицький, нині Сосницький) і подорож до с. Змітнев (район Сосницький) та до с. Оболоннє (район Коропський).

Бурімка.

Урочище „Бурімка" (за 6,40 *км* у південно-західній бік од м. Сосниці, на правому боці р. Десни), що зробилося за улюблене місце для різних екскурсій (між іншим— шкільних) — цікаве своєю типовою неолітичною стацією на піскових видимах та кучугурах і залишками (над оз. Бу-

---

[1]) Кол. повіт Сосницький, що сливе ввесь увіходить до складу округи Конотіпської.

[2]) Див. статтю мою: „м. Сосниця та її околиці" в Збірнику „Старий Чернігів і Північне Лівобережжя" (Істор. секція УАН). 1928.

рімкою) старослов'янського городища доби передхристиянської. Про нього були вже наукові публікації, отож описувати його немає потреби [1]). Щороку „Бурімка“ дає Сосницькому Музеєві кілька речей переважно доби передісторичної. Не оглянути цієї місцевости це була б помилка. На жаль, висока вода, що довго трималася по глибоких рівчаках на лузі, відсутність мосту на р. Чепелисі [2]) та деякі інші обставини перешкодили побувати на „Бурімці“ на весні. Року 1927 тільки 26 червня довелося мені оглянути Бурімську неолітичну стацію, де за допомогою молоді я зібрав на піскових видимах—вітродуях, на поверхні стації, коло „Білої Кручі“ (десняної) 16 фраґментів глиняного посуду доби неолітичної та частину зернотерки з пісковику. Із цих фраґментів — 8 шматків (вичеревки, шиї й вінця посуду) орнаментовано різами у вигляді ялинки, ямочками, зробленими округлою паличкою тощо,—5 фраґментів являють собою частини ситечка, решта (денця посуду) — без орнаменту [3]).

Під час екскурсії 26/VI—27 р. на тій самій стації, в однім місці на просторонї 30 *кв. см* —у горішньому шарі піску, не глибше як 5 *см*, я знайшов 62 пласкі тонкі шматки сірого з темними цятками кременя неправильної форми (завдовжки 1, 5—4 *см*) первісної відбивки (без ретушу) з вельми гострими краями. У значній їх частині залишилися рештки вапнякової корки. Це — ніби схованка людини доби неоліту, або купка покидьків при майструванні. Тоді ж таки так само знайдено 33 кремінні уламки (без ретушу), ясно-сірого, почасти сивого, кольору, вельми дрібненькі. Позбирано їх у різних місцях на піскових видимах.

Крім того, в урвищі Бурімського старо-слов'янського городища, на березі оз. „Бурімка“ знайдено: вістря маленьке кістяне на спис з штучно загостреним краєм (Завдовж. = = 10 *см*, частину щелепів бобра з двома бічними зубами, дві частини щелепів великого звіря всеїдного—певно дикого кабана—з трьома кутніми зубами в одній та з чотирма кутніми зубами в другій частині, і частину щелепів невідомого звіря з двома кутніми зубами.

Удруге звідомного року я оглянув неолітичну стацію на „Бурімці“ глибокої осени—15 листопада—напередодні снігопаду. У мене була надія на деякі наслідки сильної

---

[1]) Про „Бурімку“ див. статтю В. Козловської „Остатки город. и дюнн. стоянка на оз. Буромке“ (№ 47 „Извест. Таврич. Уч. Арх. Ком.“) та мою статтю в Збірнику „Старий Чернігів і Північне Лівобережжя“ (УАН).

[2]) Чепелика—рукав р. Убеді, правого допливу р. Десни.

[3]) Колір глини різноманітний: ясножовтий, темножовтий, сірочервонуватий і т. інш.

бурі, що бушувала перед тим протягом трьох днів, і надія ця почасти справдилася. Буря заголила культурний шар по боках першого від дороги великого видиму—вітропаду та на його площині, де стало видко сліди багатьох огнищ, із яких три огнища, що виступали на 3—4 *см* над жовтобілим піском і складалися із попелу, маленьких шматочків вугілля та чорноземлі й піску, являли собою кола з діяметром = 1,25 *м*. Навкруги них порозкидувано було фраґменти побитого посуду доби неолітичної й інших культур, шматки каміння (в одному місці—навіть купка каміння): ґраніту й пісковику та уламки кремінні. На поверхні піску були розкидані ще кілька кісток людини та видко було рештки дерев'яної труни, шматки старого полотна й уривки вовняних пацьорок. Це—рештки похорону—доби близької до сучасної. Розв'язати питання допомогли б розкопи, але їх не проваджено, й сами рештки, зв'язані з ґрунтом, залишилися на місці. Розшуки ж на поверхні, переведені за участю В. О. Бакуменка та О. О. Бакуменка,— дали такі наслідки:

О. О. Бакуменко (учень Сосницької семирічної школи) підняв крем'яне вістря на стрілу з сірого крапчастого кременю з двома зазубнями та ніжкою до насаджування на прут. (Завдовж. з ніжкою = 3,3). В. О. Бакуменко (селянин із с. В'юнища під Сосницею) знайшов проколку із темносірого кременю, ґранчасту, трохи кривулясту, з відламаним закінченням, без слідів ретушу. Я знайшов: 1) відщепок тонкий та вузький із сірого крапчастого кременю, що виглядає наче трохи покривлений лянцет з одним пласким і дуже гострим краєм, а другий край тупий, ніби трохи ретушований (завдовж.—5,6 *см*); 2) уламок ґраніту сіророжевого кольору та шматок пісковику сірого кольору. Обидва вони могли правити за знаряддя, щоб розтирати. Обидва мають природні нерівності, алеж у ґранітного уламка один бік — вишліхтуваний, а шматок пісковику має сліди шліхтування з трьох боків (розміри, в найдовшому, найширшому і найгрубшому місцях ґранітн. уламка = 14 × 12 × 7 *см*, а шматка пісковика = 6 × 5 × 4,5 *см*); 3) уламок пісковику сірого кольору з одним боком притертим чи вишліхтуваним, що теж міг правити за знаряддя до розтирання (розм. 10 × 8 × 7 *см*); 4) теж яснобрунастого кольору з одним боком трохи жолобкуватим, притертим, чи шліхтованим (розм. 15 × 9,5 × 4,5 *см*); 6) шість фраґментів посуду із темножовтої глини з домішкою шматочків ґраніту—доби неолітичної. Це — горішні частини посуду: вінців і шийки та горішні початки вичеревків. Прикрашено їх ямочками й іншими заглибинами за допомогою пальців, паличок тощо.

Усі попередні знахідки трапилися у найбільшому та найближчому до шляху видимі.

6) Два фраґменти посуду із темночервоної глини, кращого вироблення (частини вінців, шиї й вичеревку) правдоподібно доби переходової до брондзи. Прикрашено їх вирізами у вигляді ялинки та витисками шнура, між іншим — по вінцях посудини. Знахідка ця трапилася у найближчому до р. Десни видимі.

Того ж самого дня, оглядаючи сусідню кручу, так звану „Білу Кручу", В. О. Бакуменко та О. О. Бакуменко підняли на березі р. Десни, сливе в воді, метрів за 100—120 від спаду (кінця) високої частини кручі в сторону р. Прижа: 1) уламок ребра мамутового та 2) частину цурелі з ноги мамутячої, дуже потрухлу, вкриту жовтою глиною та іржавим намулом. Обидві кістки певно вивалилися під час бурі з трохи вищого, ніж осінній рівень води місця.

Крім зазначених вище знахідок, Бурімська неолітична стація у р. 1927 дала ще: 1) знайдене 18 червня 1927 р. (знайшов сосничанин Микола Ревенко) вістря на стрілу з сірого кременю з ніжкою до насаджування на прут та з опукло зробленими боками (завдовж. = 2 *см*). Зазубнів сливе непомітно, вістря відламано, і 2) знайдене влітку 1927 р. (знайшов Олександер Бакуменко) маленьке вістря на стрілу з темносірого кременю з двома зазубнями й ніжкою до насаджування на прут, гарного вироблення.

Маслов та його околиці.

Подорож моя до урочища „Маслов",[1]) що відбулася 16 жовтня звідомного року, мала на меті виявити ознаки залюдненості за часів передісторичних у тому куткові, де нині пісковий ґрунт справляє вражіння вельми несприятливих умов для життя й господарства сучасної людини. Мова мовиться про околиці хуторів Прогони й Голодомирівка (району Чорнотицького, нині — Сосницького).

Хут. Голодомирівка розкинувсь на пісках на лівому березі р. Убеді за 7 *км* у північно-східній бік від м. Сосниці, недалеко від дороги з неї до с. Киріївки й до урочища „Маслов" (останнє — біля хут. Прогони).

За участю селянина з хут. Голодомирівки С. Л. Олійника, під час екскурсії 16 жовтня 1927 р. я оглянув урочище „Болітчатко" (під Гутенським Бором), де ми, оглядаючи піски, знайшли черепки від посуду, незугарно ви-

---

[1]) Див. про нього першу мою публікацію в статті „м. Сосниця та її околиці" („Черніг. Збірн. УАН").

ліпленого руками із червонуватосірої глини з домішкою шматків ґраніту і погано опаленого. (Пізній неоліт, — або доба переходова до брондзи). Це урочище лежить посередині між хут. Гутищем і хут. Голодомирівкою, за $^1/_2$ *км* від кожного хутора та за $^1/_4$ *км* від р. Убеді. Горби й видими піскові охоплюють тут округлу низинку, де ще недавно стояла вода. Це колишнє болото, що обіймає близько десятини площі. Височина горбів над дном болота доходить до 6 *м* приблизно. Череп'я передісторичної доби знаходять тут у невеликій кількості на тій частині видимів, що лежать в бік Голодомирівки. Із 9 фраґментів (уламків дна, вінців і вичеревків) посуду, які ми зібрали, оглядаючи „Болітчатка", 5 мають сліди прикрас у вигляді досить великих округлих ямок.

Там само ж, де трапляються стародавні черепки, у вітродуї на піску, С. Л. Олійник р. 1926 знайшов старовинний вузький та довгенький залізний ніж, подібний до тих ножиків, що трапляються на городищах і на селищах часів раннєфевдальних, тільки втроє більший, вкритий іржею. (Завд. 16,5 *см*). За $^1/_2$ *км* від „Болітчатка", в хут. Голодомирівці, років 5 тому, С. Л. Олійник, в своїй селитьбі на лівому березі р. Убеді, на піскуватій горі над річкою, знайшов уламок кам'яного шліхтованого молотка із темносірого каменю із смужками — прошарками. Трапилося це йому, як він садив яблуню, на глибині приблизно 0,35 *м*. Уламок являє собою передню частину молотка (носову) від дірки до носка. Боки його — плескуваті, носок — тупуватий, руби на версі й на споді — ледве помітні (завдовж. від носка до дірки = 6,8 *см*).

Другий уламок кам'яного шліхтованого молотка, із темносірого каменю плямистого, С. Л. Олійник знайшов р. 1927 теж на лівому березі р. Убеді коло хут. Голодомирівки *м* за 400 від своєї селитьби в бік до хут. Прогони, на ріллі. Це — обушок (другого) молотка із невеликою частиною правого бока (довж. уламку найбільша = 5,5 *см*).

Головна мета екскурсії 16 жовтня було оглянути Маслівську неолітичну стацію, що й я зробив того ж таки дня за участю згаданого С. Л. Олійника та селянина з с. Киріївки Ф. П. Слюти.

Зазначена стація міститься за 11,75 *км* у східньо-північний бік від м. Сосниці в ур. „Маслов" на правому березі р. Убеді, на схід від с. Киріївки, не доходячи приблизно $^1/_2$ *км* до хут. Прогони, і обіймає тут із десятину піскової площі біля водопійла. Заввишки ця площа над рівнем води в р. Убеді = 1—2 *м* (і трохи більше). Під час цієї екскурсії знайдено: 1) 9 фраґментів пізнє-неолітичного посуду, із

яких три мають сліди прикрас: ямочку округлу й відбитки шнура.

Посуд зроблено із сірожовтої й червонуватої глини з домішкою зерен ґраніту, незугарно без ганчарського кола. Опалено погано. 2) Два шматочки ґраніту та 5 шматків кременю, з яких один (можливо — різак) має сліди повторного відщеплювання (ретушу), а другий являє собою частину плила трирубного. [1]).

Феськівське городище (табл. III).

Дослідникові, що вивчатиме історію матеріяльної культури на Чернігівщині, не можна обминути літописних звісток про „гради мнози черниговские". Алеж, коли дослідник забажає на місці більш-менш докладно обізнатися з характером тих пам'яток, що залишилися від давніх сіверян, то він побачить, що друковані матеріяли недостатні, бо в цих матеріялах (напр., у професорів Д. Самоквасова та П. Голубовського [2]) за багато городків та городищ, які дотепер збереглися, немає й згадки. Про деякі хоч і є згадки, так вельми коротенькі, і ми не знаємо, де саме такі пам'ятки містяться. Щождо планів цих решток стародавньої культури, то їх зовсім бракує, й майже ніде не проваджено дослідчої роботи на місці.

Із цих пам'яток, що мають назву „городків"—, або „городищ", на Сосниччині між іншим слід відзначити „Городище" коло с. Феськівки Менського району, про яке у Д. Самоквасова та П. Голубовського є тільки кілька слів [3]).

За участю й допомогою вчителя 1-ої Сосницької 7-річної трудшколи П. А. Мойсієнка Феськівське городище оглянуто, виміряно й нанесено на план (зарисовано) під час екскурсії 11 вересня 1927 р. (табл. III). Лежить воно праворуч шляху з м. Мени до с. Феськівки), що йде далі на с. Дягову при так званому „Хворостянському" шляху за $1^1/_2$ *км* приблизно на південний схід від Феськівської церкви та за $^1/_4$ *км* від крайньої хати с. Феськівки, на лівому березі р. Мени, на досить високому полі. Особливої

---

[1]) Матеріяли ці уміщуємо не тільки на те, щоб схарактеризувати урочище, а й через те, що вони стали відомі під час екскурсії і що згадані тут речі надійшли до Музею завдяки праці дослідчій.

[2]) Д. Самоквасов, „Северянская Земля и Северяне по городищам и Могилам". М. 1908.

П. Голубовский, „Историческая Карта Черниговской губ. до 1300 г." (Тр. XIII Арх. С. II, М. 1908).

[3]) Див. Самоквасова, op. cit. с 117 та Голубовського, op. cit., с. 48, 49.

Городище коло с. Феськівки Менського району

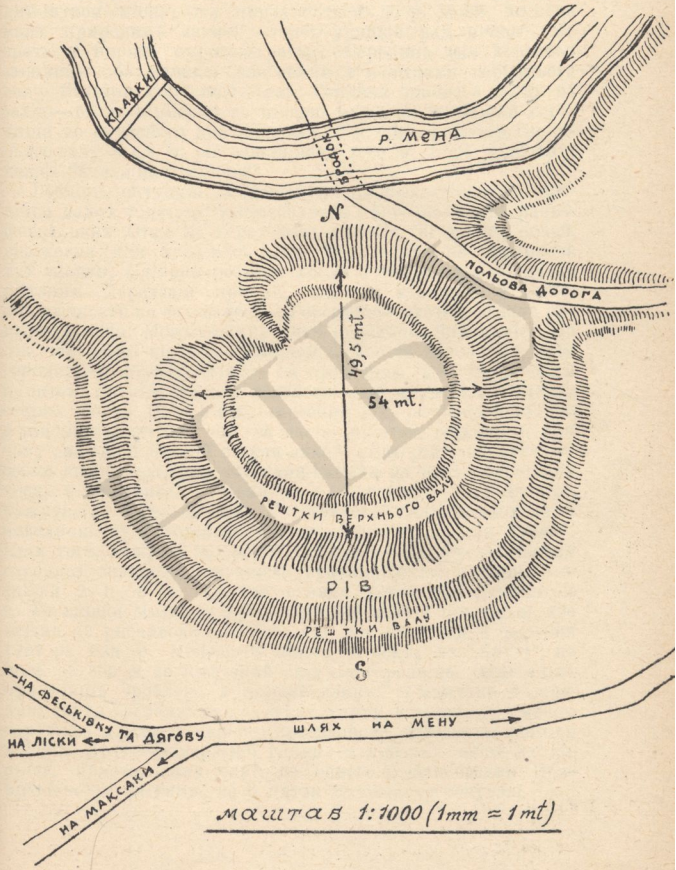

маштаб 1:1000 (1mm = 1mt)

НБУ

назви, крім „Городище“, воно не має. Форма городища сливе округла. Обнесене воно валом та окопане ровом за вийнятком місця, що притуляється до р. Мени, де вона мала природний захист — тепер урвище над річкою. Не ореться, вкрито мурогом-травою. Середина має характер западини або великої влоговини з рештками горішнього валу. Розміри городища такі. Горішня площа з сходу на захід — 54 *м*, з півночі на південь—49,5 *м*; заввишки городище до сучасного дна рову = 8,25 *м*; шир. решток горішнього валу = 1,5 *м*; рів завширшки 3,75 *м*. Інші подробиці можна бачити на рисункові.

Розміри, ситуація та конфіґурація Феськівського городища дають підставу застосовувати його до часів раннефевдальних. Отже ні керамічних виробів, ні інших речей, зразкових для будь-якої доби, мені зовсім не трапилося тут знайти, і тільки розкопи могли б з'ясувати як слід це питання. Переказів про те, що тут хто жив, у місцевої людности не заховалося. „Городище—пусте“, казали про нього селяни. Можна припускати правдоподібну думку, що під час воєн польсько-козацьких, або за Шведчини, цим городищем користувалися як фортецею або укріпленим пунктом. Натяки на це довелося мені чути від місцевих старих людей. Один з них, старезний дід, розповів мені, що в цій місцевості був бій за часів „якогось гетьмана“, при чому „на одній батерії стояли ляхи“. „Батерій“, що являють собою височенькі, короткі, вали-насипи на полі, збереглося тепер в околицях м. Мени та с. Феськівки дві. Давніш, кажуть, їх було більше. У „батеріях“ селяни знаходили невеличкі кулі гарматні та старовинні гроші „як луска“. Крім того, кажуть, що років із 30 тому на Феськівському городищі знайдено чавунного гарматня (кулю) з вухами завважки 2 п. 8 ф. Під час огляду городища селянин із с. Феськівки Михайло Хропач приніс мені 2 прясельці або важки до рибальської сітки, які він знайшов 6 вересня 1927 р. над р. Меною, з лівого її боку, на „Кручі“, на полі, за 300 *м* на північний схід від городища. Одне з цих прясельців зроблене з чорної глини, 7-микутне посередині (кути загладжено), округле зверху й зі-споду, з малою округлою діркою наскрізь, прикрашене врізаними лініями з боків. Друге—з червоної глини—має форму зрізаних конусів, приставлених один до одного їхніми базами. Прикрашено 12 цятками, по 6 цяток на кожному конусові.

Городок Чамаров.

Про цей „Городок“ наукових публікацій, скільки мені відомо, немає. Таким самим чином, як і Феськівське городище, його оглянуто, виміряно й нанесено на план 11 вересня 1927 р. Лежить він на захід від Феськівського городища, *км* за $1^1/_2$ на північний схід від с. Дягови (від дягівської церкви) недалеко, ліворуч, від дороги із с. Дягова до с. Осьмаків на лузі коло болота Чамарова (або Чемарова). Через це до назви врочища „Городок“ дехто з місцевих людей додає слово „Чамаров“ (або „Чемаров“). У протилежність високому Феськівському городищеві, цей Городок малопомітно підноситься над лугом, а з боків північного та західнього він зовсім зливається з полем. З протилежних боків є рештки колишнього валу. Городок мав форму довгасто округлу. Розміри його такі. Площа з півночі на південь = 85,7 *м*, а з сходу на захід = 107,1 *м*. Височина найвищих пунктів (до сучасного дна рову) = 7 *м*. Приблизно $^1/_3$ частину його орють, частина зайнята сіножатю, частина вкрита пеньками з-під лісу. Можна припускати думку, що Городок з давніх часів розорювано, потім частина його заросла лісом. У місцевих людей є перекази про те, що давніш під час робіт-розкопин на Городку знаходили палі, та що велике болото Чамаров було колись річкою, якою ходив пором[1]). Річка звалася „Самара“. Народня уява зв'язує зникнення річки з прокльонами матері, що її син в ній утопивсь, та вплітає в перекази оповідання про вогні на Городку та про дівчину, яка то з'являється там, то зникає. З оповідань про деякі знахідки, в зв'язку з ситуацією та конфігурацією Городка, можна припустити здогад, що Городок існував ще за часів раннєфевдальних та що ним користувалися й за пізніших часів февдальних (напр., за доби литовської). Знахідок під час огляду 11 вересня не трапилося.

Городок у с. Дягові Менського району. Надвечір того таки дня, прибувши до с. Дягови, я бачив „Городок“ у самому селі, поблизу церкви, в місцевості більш-менш високій. Про цей „Городок“ рідко хто з селян знає. Почасти впираючись у вулицю, він більшою своєю частиною обіймає садибу й город сел. Григорія Рубахи. Там він являє собою високе півколо із схилами до низини р. Дягови[2]), що за давніших часів давала природний захист

[1]) Скоріш це було значне озеро, або плесо річки.
[2]) р. Дягова—доплив р. Мени, правого допливу р. Десни.

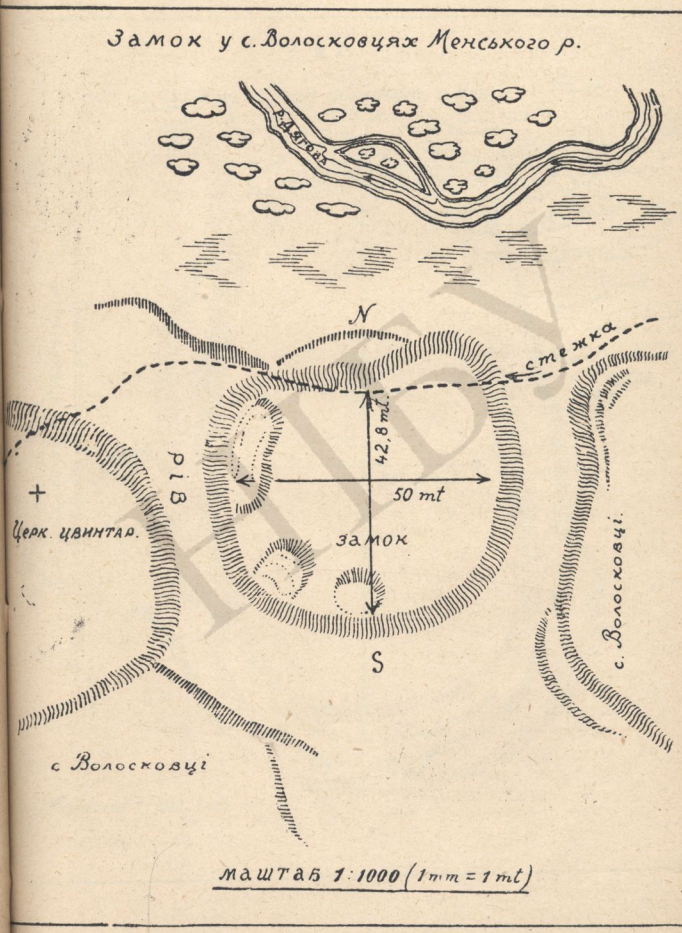
Замок у с. Волосковцях Менського р.
Дніпро
N
стежка
42,8 mt.
50 mt
рів
+
Церк. цвинтар.
замок
S
с. Волосковці.
с Волосковці
маштаб 1:1000 (1mm = 1mt)

НБУ

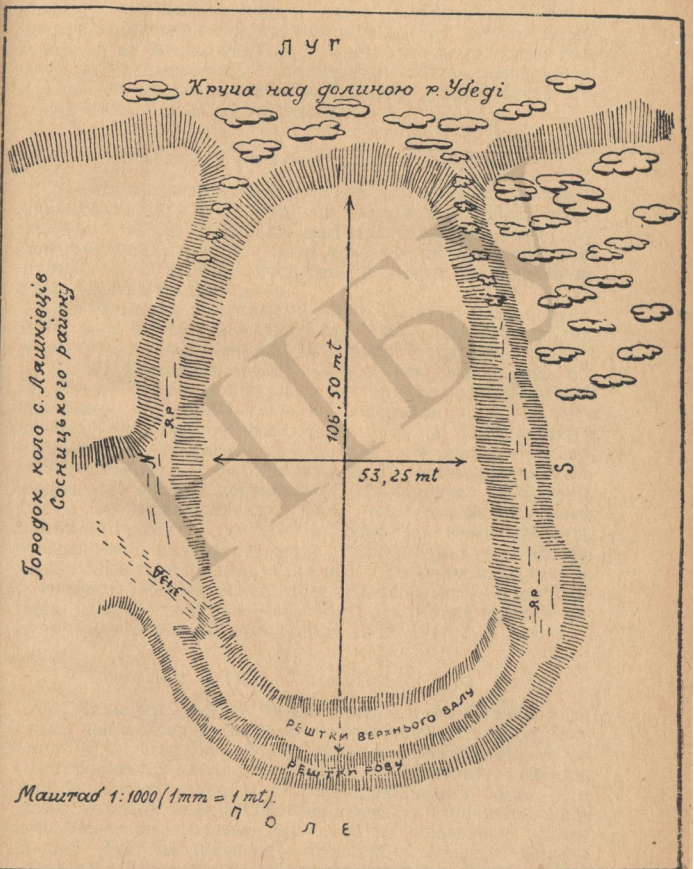
ЛУГ
Круча над долиною р. Уведі
Городок коло с. Ляшківців Сосницького району
105.50 mt
53,25 mt
ЯР
ЯР
ЯР
ЯР
РЕШТКИ ВЕРХНЬОГО ВАЛУ
РЕШТКИ РОВУ
Маштаб 1:1000 (1mm = 1 mt).
ПОЛЕ

НБУ

цьому „Городкові“, якому колись належала домінантна позиція в тамтешній околиці. Діяметр „Городка“=приблизно 70 *м*. Оглянути як слід та виміряти цього Городка не пощастило, бо почало темніти й треба було поспішатися далі через с. Степанівку до с. Волосковців (обидва району Менського). На мої запитання про знахідки деяких речей старий Рубаха відповідав неґативно.

Замок у с. Волосковцях (табл. IV).

У с. Волосковцях (Менського району), що розкинулося по широкому шляху (з Сосниці до Чернігова), є рідка своєю назвою в нашій місцевості пам'ятка старовини. Це—„Замок“ земляний, що його мені довелося за допомогою вчителя П. А. Мойсієнка оглянути, виміряти й нанести на план 12 вересня 1927 р.

Він міститься на лівому березі р. Дягови, коло церкви, пусткою у вигляді високої площі, сливе округлої форми, з досить прикрими боками, що спадають: з півночі в долину р. Дягови, з сходу й заходу — у яри, або глибокі рови, а з південного боку — у природну низину-балочку. Північний бік замка має терасу—ніби від вибирання землі. На його поверхні, що скрізь заросла травою, та по боках знахідок не трапилося. Обставини ж подорожі та огляд церков і церковного майна в с.с. Степанівці й Волосковцях не дали можливости зібрати перекази про цю пам'ятку старовини, що своєю назвою нагадує часи польсько-козацькі, алеж можна припустити думку, що утворивсь замок на місці городка часів раннєфевдальних. Розміри замка такі. Площа його з півночі на південь = 42,8 *м*, а з сходу на захід = 50 *м*. Її високість (до сучасного дна яру або рову) — 6 *м*. Ширина яру або рову — 4 — 6 *м*. Інші подробиці видко з рисунку, зробленого під час огляду 12/IX 1927 р.

Городок біля с. Ляшківців (табл. V).

С. Ляшківці (району Чорнотицького, нині Сосницького) стоїть над р. Убеддю за 20 *км* на північний схід від м. Сосниці. Тут, біля Ляшківців, убедську долину ($1^1/_2$—2 *км* завширшки) оточено з обох боків досить значними згір'ями, коло 20—21 *м* заввишки, з досить прикрими з боків Ляшківців схилами, поперетинаними ярами та балочками. У нашій місцевості цю височину людність відзначила назвою „Гори“. Тут, на південний схід від с. Ляшківців, існує урочище „Городок“ із рештками стародавнього города, за $^1/_2$ *км* від зазначеного села. Рештки города мають форму

довгасто-округлу. З одного боку закінчуються вони прикрим схилом, що спускається до р. Убеді в її долину, з двох інших боків прикрі їхні схили спадають у яри, а з 4-го боку—від поля є слід штучно зробленого рову. Над ним, на „Городку“, видко залишки валу. Схили та яри—вкриті гарним лісом: дубом, грабом, кленом, ільминою й т. і. Розміри „Городка“ такі. Завдовжки він із сходу на захід — 106,50 *м*; завширшки з півночі на південь—53,25 *м*; ширина решттків валу на площі „Городка“—10,65 *м*. Ширина решттків рову — 6,40 *м*. Висота валу (до сучасного дна рову)—2,85 *м*. Яри завглибшки 4,25 — 6,40 *м*. Висота кручі над долиною р. Убеді—20,21 *м* Площу „Городка“ орють. Як каже місцевий селянин Євген Москаленко, „Городок“ почали розорювати років 50 тому. Його дід оповідав йому, що він пам'ятає „Городок“ вкритим кущами та ямами — слідами роботи копачів, які дошукувалися скарбів. Довідавсь я, що на „Городку“ та поблизу нього знаходили багато залізних ножиків та прясельців шиферу. Траплялося, що знаходили тут і хрещики та персні, платівки з міді (на одній було зображено хрести), кулі гарматні з чавуну і т. і. Трапляється також багато різноманітного глиняного череп'я, битої цегли та жужелиць, а в ярах та на полі — кременя, шматки ґраніту, зрідка — мамутячі кістки. Як переказують місцеві люди, „тут колись ляхи жили“, „тут билися шведи“. Наведені перекази—правдоподібні, а ситуація, розміри й конфігурація „Городка“, в зв'язку з знахідками моїми та О. Ю. Виноградської й С. Л. Карети р. 1921 (Черепки з відповідним орнаментом, сокирка-копаниця, частина оленячого рогу, маленький залізний ножик) дають підставу сказати, що сіверяни користувалися цим „Городком“, як укріпленим місцем, ще перед татарською навалою, можливо, ще з часів поганських, та що ця пам'ятка пережила цілу низку культур. Одвідавши „Городок“ 27 вересня 1927 р., я перевірив свої попередні нотатки за його ситуацію й розміри. Тоді ж таки я підняв на „Городку“ черепок від битої посудини, незугарно зробленої із темносірої глини з домішкою шматочків ґраніту. Він має прикрасу з трьох округлих неглибоких ямочок (по шиї посудини) та ромбуватих впадинок (по краю вінців).

Змітневський Городок (табл. VI).

С. Змітнев, району Сосницького, стоїть над р. Десною з правого її боку за 16 *км* у північно-східній бік від м. Сосниці. Під час подорожі 8 жовтня 1927 р. довелося мені оглянути Змітнівський „Городок“, або „Городище“, що ле-

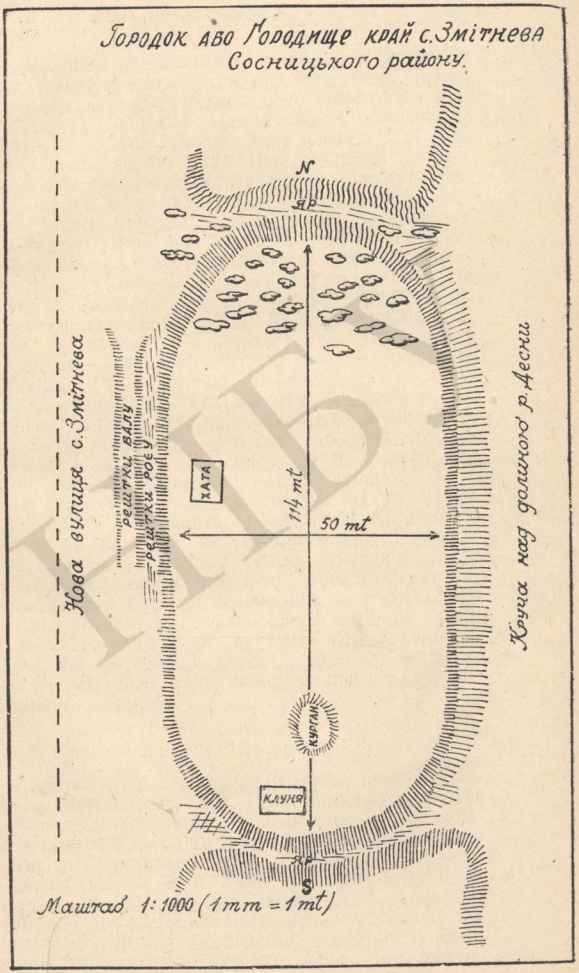
Городок або Городище край с. Змітнева
Сосницького району.
N
Яр
Нова вулиця с. Змітнева
решітки валу
городищо
Хата
114 mt
50 mt
Курган
Клуня
Яр
S
Куча над долиною р. Десни
Маштаб 1: 1000 (1 mm = 1 mt)

НБУ

жить край с. Змітнева (у східній бік) на горі, яка тягнеться над широким лугом, трохи відступаючи тут від р. Десни. Перед революцією „Городок“ разом із великою садибою кол. дідича Ушинського належав Сосницькому повітовому земству і ввіходив до парку з липовими алеями. Про „Городок“ відзначається досить чітко. Нові селянські будівлі зовсім недавно тут побудовані, утворюють нову вулицю, що межує з „Городком“, а на ньому вже поставив свою хату один селянин. Форма „Городка“—довгасто-округла. З одного боку його захищає круча над лугом, з двох інших—глибокі яри з заростями, а з четвертого—він межує з полем, і тут видко рештки штучного рову, а за ним — валу. На „Городку“ тепер обробляють город, на якому ростуть кущі та стоять пеньки від дерев парку. Крім хати, є на „Городку“ клуня та „курган“ або „горка“,—про яку дехто з селян каже, що це — собача могила (ніби закопано панського собаку). Розміри „Городка“ такі. Завдовж.—114 *м*, завшир.—50 *м*, височина кручі над долиною р. Десни до поверхні Городка—8,50 *м*, глиб. ярів—6,40—8,50 *м*. Височина „Городка“ з боку вулиці (до сучасного дна рову—2,15 *м*. Діяметр „горки“ в підошві—7 *м*, височина її—3,50 *м*). Під час огляду 8/X 1927 р. „Городок“ знято на план.

Чув я в с. Змітневі переказ про те, що під час якоїсь війни на „Городку“, в колодязь, укинуто багато зброї та амуніції. Кажуть ще, що за панщини на „Городку“ під час роботи натрапили на цеглу й яму у вигляді склепу („підвал“), алеж дідич заборонив далі провадити розкопи в тому місці. Наукові розкопи допомогли б висвітлити історію цього укріплення, що певно існувало ще за часів раннєфевдальних. На таку думку наводить форма, конфігурація й ситуація решток „Городка“, або „Городища, та звістка про те, що біля нього знайдено штучну кульку глиняну з діркою наскрізь.

Круча при с. Оболонні.

Огляд 9 жовтня 1927 р. кручі Десняної край с. Оболоння, району Коропського, хоч і не дав безпосередніх здобутків, у вигляді знайдених будь-яких речей археологічних, алеж подорож до цього села з завідувачем 2-ої Сосницької 7-мирічн. трудшколи В. Л. Убикунем та вчителькою Вишенської школи З. Г. Убикунь, поряд із оглядом цієї кручі та з розшукуванням людей, які б знали про знайдені речі або про місця знахідок, мала за наслідок те, що придбано від учителя Оболонської школи І. І. Антоненка (як дар Сосницькому музеєві) черепа бика (певно

зубра, або бизона), частини цурелі з ноги мамута, суглоба з хребта мамута й лопатки бика, а також одержано від селянина Х. Г. Карпенка мамутове ікло. Усі ці кістки знайдено в кручі коло с. Оболоння, при чому череп зубра (горішня частина з частиною щелепів), суглоб з хребта мамута й лопатку бика знайшов дарівник Антоненко у серпні місяці 1927 р. на березі р. Десни, сливе у воді. Цікаво, що в Оболонській десняній кручі в липні цього ж самого року Й. М. Забуга (з с. Макошина) знайшов дуже велике ікло мамута (власне середню й спідню його частини), що має 57 *кг* ваги й такі розміри: завдовж. по горішній дузі=2,14 *м*, округлість в середній частині—53,5 *см*. Це ікло теж передане до Сосницького музею. Ця знахідка трапилася на глибині приблизно 6,5 *м* від поверхні землі, на 2 *м* над рівнем осінньої води в р. Десні, в ґрунті глинясто-пісковому. Розміри черепа зубра такі: горішня частина вподовж—40 *см*, ушир. (між рогами, де вони починаються)—38 *см*, між очима (надвічними дугами)—36 *см*; довж. рогів (кісток)—30 *см* та 37 *см* (неоднаково приламано).

Круча Десняна, де трапляються знахідки речей палеонтологічних, тягнеться край с. Оболоння недалеко від вулиці, якою пролягає шлях на Сосницю. Заввишки вона 8 *м* приблизно. Складається вона із четвертинних покладів піску й глини, іноді (особливо в середньому шарі) з домішкою вапни й (трохи вище)—заліза. Над ними є шар перегною, а над ним шар сірого піску, що його недавно нанніс вітер.

Усі речі, що р. 1927 я сам знайшов, або придбав завдяки своїй дослідчій праці, в кількості 180, я умістив до Сосницького Історично-Археологічного та Етнографічного музею.

ЗВІДОМЛЕННЯ ПРО РОЗКОПИ БІЛЯ „ЗОЛОТОЇ БРАМИ“ У КИЄВІ ВОСЕНИ 1927 Р.

Проф. Василь Ляскоронський

Київська „Золота Брама“ є пам'ятка першорядної ваги й через те на ню звертали увагу дуже давно, тільки ж серйозних наукових розвідок і археологічних розкопів не зроблено і через те багато питань про цю Браму зостаються ще не з'ясовані, не визначені.

Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН ухвалив зробити перший крок, щоб порозв'язувати наукові питання щодо „Золотої Брами“, і запропонував мені перевести археологічні розкопи біля цієї архітектурної пам'ятки. Розкопи мали з'ясувати все щодо підмурівків „Золотої Брами“, протягом тої смуги ґрунту, що відходить на південь від решток західньої стіни Брами, відповідно до східньої стіни Брами, яка ще існує ціла на своєму південному краї.

Розкопи переведено на площі прямокутника на 10 *м.* удовж, себто на південь від краю західньої стіни Брами і на $4^1/_2$ *м* завширшки. Ця площа була поділена на 10 квадратів. У глибину дійдено до 5 *м* за вийнятком тих частин, які обіймали горішні площі підмурівків, та зроблено з ґрунту східці, щоб виносити землю з котловану. Розкопи виявили підмурівок під колишньою стіною, зложений з великих каменів (буту), покладених один біля одного і зміцнених розчином рожевого кольору, характерним для будівель т. зв. князівської доби, що їх побудували чужоземні майстрі, переважно греко-візантійці. Підмурівок починався на 1,1 *м* від поверхні землі і йшов в глибину на 2 *м*, себто біля 1 саж., при чому на нижній його площі міститься теж велике каміння — дикарі, які трохи витикаються на схід і таким чином вони могли бути за підпору для так званого „облицювання“ мурів. Цікаво зазначити, що цей підмурівок, починаючись на 1,1 *м* від сучасної поверхні землі, йшов на південь не поземою масою, а східцями, тричі знижуючись, неначе терасами на південь, при чому три перші

ступені підмурівку були між собою в тісному зв'язку, являли собою неначе одну цілу будівлю.

Кам'яне збудування підмурівку було якось сполучене дерев'яною будівлею, що являла собою дерев'яний паркан, складений з низки пластин, прибитих до стовпів дерев'яними, конусуватої форми, чопками. Цей паркан, починаючись трохи на схід від кам'яного підмурівку, йшов далі на південь не рівнобіжно останньому, а трохи наскіс на південний захід. Заввишки паркан та стовпи при ньому були 1,55 *м*. Усіх стовпів було 8 чи 9. (Табл. VIII).

Від паркана на різній височині, на схід та на захід від ходило по декілька дерев'яних пластин та дошок. У північній та південній частинах котловану розкопів дошки були покладені в так званий „перепльот“, себто одна вщ перек другої. Цікаво зазначити, що від паркану в товщ кам'яного підмурівку, в середню та спідню його площин закладено дерев'яні пластини та дошки.

Крім того, поодинокі дерев'яні стовпи констатовано та кож в південній частині котлована в квадратах пі ч. ч. 7 та 9.

Усе дерево як на паркані, так і в дошках та поперечних перекладинах було дуже перетрухле, темнобрунастого а іноді аж чорного кольору, як вугілля, і розсипалось коли його виймали з землі. У деяких місцях замість дерева зна ходжувано тільки чорну порохню, в тому заглибленні, де колись було дерево.

Ґрунт між цими дерев'яними пластинами і паркано був дуже міцний, неначе утрамбований з глини, в яку траплялися шматки каменя-дикаря, цегли князівської доби та іноді „цем'янки“ (вапни) рожеватого або білого кольору.

Поглиблюючи розкопи, виявили, що на площі квадратів ч. ч. 6 та 8, завглибшки 1,8 *м* містивсь шар камен дикаря середнього розміру, та шматків цегли князівської доби, і все це було заллято вапнястим розчином— „цем'янкою“ білого кольору. Такий же точнісінько шар цегли та каменя з „цем'янкою“ констатовано й на квадратах ч. ч. 2 та 4, якраз, де міститься частина траншейними, що її викопав академік Покришкін, щоб з'ясувати конструкцію старовинних підмурівків „Золотої Брами“. Тут ж натрапили на ту глибу кам'яного мурування, що (як каже академік Покришкін) могла бути „пазухой свода церкви на Золотыми Воротами“. Зазначена товща збудована з цегли князівської доби, пристосованої одна до одної тонким шаром вапнястого розчину—„цем'янки“.

Тому, що на дальші детальніші розкопи цих решток бракувало коштів, ми залишили цю „глыбу“ в непорушному

Рештки дерев'яної будови, що сполучена з кам'яним підмурком.

НБУ

вигляді,—тільки одну цеглину квадратової форми з тонкою стінкою рожевого кольору ми взяли на зразок. Цікаво зазначити, що ці два шари цегли та каміння містилися якраз під тим місцем, де повинні були бути стовпи для тої арки, яка містилася при початку „Золотої Брами“, від півдня. Це, мабуть, рештки так званих „кам'яних подушок“ під ними.

При розкопах в товщі ґрунту знайдено біля півтора десятки уламків фресок; на одній фресці на жовтому тлі міститься синій візерунок рослинного характеру. Знайдено так само уламки так званих голосників, що вставлялися в склепіння; черепки від амфор та якогось чорного посуду невеликих розмірів і невеличкі шматочки слюди. У насипу на різній глибині знаходжувано поодинокі шматки людських та звірячих кісток, але цілого кістяка, або хоч половину його не було знайдено. Звірячі кістки знаходжувано, переважно, в уламках плеского вигляду (ребра).

Металевих речей знайдено дуже небагато, а саме: три, або чотири невеликі залізні цвяхи з голівками, одна невеликого розміру залізна підківка та половина залізної ж, але більшого розміру підківки; невеликий залізний ножичок, формою подібний до ґинджалу. При початку розкопів в насипу знайдено „двугривенный“ 80-х років минулого сторіччя. Ніяких інших металевих речей під час розкопів не знайдено.

Розкопи проваджено „двома нападами“: вперше від 2 вересня по 30-е вересня включно; удруге від 10 жовтня по 4-е листопада включно.

Коли розкопи закінчено, викопаний котлован, згідно з постановою ВУАК-у, засипано зверху землею і сплановано. У процесі роботи зроблено до десятка фотографічних знімків у найважливіші моменти розкопів.

НБУ

РОЗКОПИ р. 1930 У КИЄВІ НА ГОРІ ДИТИНЦІ

Валерія Козловська

За дорученням од Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН у вересні р. 1930 я перевела розкопи на горі Дитинці у Києві. ВУАК міг заасиґнувати на ці розкопи обмаль грошей і через те не можна було закінчити цього року дослідів площі, що її не охопили розкопи р. 1919 ВУКОПИС-у.

З р. 1930 гору Дитинку почато забудовувати з її першого плята, ближчого до садиб, що виходять на вул. Ґоровіця (кол. Вел. Житомирська). Під час цих робіт знайдено дерев'яну збиту залізними цвяхами труну, в якій був людський кістяк, а трохи далі на захід у рівчачках, викопаних для підмурівків дерев'яної будови, виявлено перекрої культурного шару з пізньо-слов'янськими черепками, вугликами, з різаними оленячими рогами, перебитими кістками тварин тощо.

Отже через цей факт, а також через загрозу дальшого забудування гори Дитинки ВУАК вніс до плану своїх найближчих дослідів території давнього Києва розкопи ще недослідженої площі гори Дитинки, щоб виявити значіння цієї гори в минулому Києва.

Гора ця становить довгий відшибок з двома плято, що з'єднані шийкою і сполучаються з садибами вул. Ґоровіця. Зсуви щороку зрізають їх узбіччя, оголюючи геологічні відслонення і разом з тим відкриваючи людські кістяки. На північ від Дитинки міститься столова гора Киселівка, а на південний захід, відділена Кожум'яками, друга столова гора, колишня семінарська, а нині Художнього Інституту.

Свої розкопи я зосередила на південно-східній частині другого плята Дитинки за 38 *м* на півд.-захід від рогу дерев'яного будинку, що міститься на шийці між двома плято. ВУКОПИС р. 1919 переводив розкопи на протилежному урвистому (північно-західньому) краї гори

Я виявила три поховання другої половини XII ст. н. е. в дерев'яних трунах і залишки землянки першої половини того ж сторіччя.

Поховання 1 (завглиб. 80 *см*) збереглося до колін кістяка, зорієнтованого на захід з невеликим відхиленням на північ. Кістяк лежав у соснові труні, збитій залізними цвяхами. Труна виглядала ніби скриня, що в головах та ногах була завширшки однакова. П'ясть правої руки лежала на животі і тут було знайдено мідяну каблучку з роз'єднаними тонкими кінцями і грубшою середньою частиною. Ліва рука пальцями лежала на лівому плечі. З зубів та черепних швів знати, що кістяк належав молодій особі, очевидячки, жінці.

Поховання 2 містилося поблизу поховання 1 (за 38 *см*) і було зорієнтоване на південний захід. Завглибшки воно (до черепа) 77 *см*. Труна-скриня, що її збито залізними цвяхами з соснових плах, добре збереглася і була величенька (завдовжки—1.90 *м*, завширшки 0.55 *м*). Коли знято горішню дошку—віко, то констатовано, що кістяк зберігсь доволі погано—череп потрух й залишки його вказували на те, що голова була перекинута на праву щоку. Ліва рука лежала на животі, а правиця була випростана, тільки трохи зігнута у лікті. Речей при небіжчику ніяких не було. Кістяк, очевидячки, був чоловічий і з зубів (потерті) видко, що належав вже літній людині.

Нарешті 3-е поховання, що містилося біля 2 й було закопане неглибоко (43 *см* завглибшки) належало немовляті. Потрухлий кістяк його був зорієнтований на захід—південний захід і лежав у маленькій сосновій труні-скрині (завдовж. 78 *см*, ширина 33 *см*), також збитій залізними цвяхами.

Усі ці три поховання, згруповані довгими стінками трун одне біля одного, оточували рештки землянки з її східнього та північно-східнього боку, ніби обходячи її. Можливо, що за часів цих похорон руїни зазначеного житла ще були такі свіжі, що на них було незручно ховати.

Місце колишнього житла досить виразно вималювалося сірим кольором на ґрунті з жовтої глини. Воно мало форму приблизно чотирикутника з заокругленими кутками завдовжки 5 *м* і завширшки близько 2 *м* (2—2, 10 *м*). Північний куток його являв собою чорну пляму, насичену вугіллям та попелом і тут було розчищено рештки печі у вигляді шматків печини—перепаленої глини (деякі з відбитками дерева). У цьому місці знайдено найбільше перебитих тваринних кісток, риб'ячу луску, фраґментів посуду. Знайдено також спідню частину горщика, заповнену риб'ячою лускою. В основі печі виявлено 4 камінці—наметні з слідами сажі, між ними частину кістяного гребінця, гарно орнаментованого „очками". У протилежному по діягоналі південному кутку цього житла виявлено рештки вогнища, що

являли собою суцільний шматок (77 *см* × 47—50 *см*, завгруб. 15 *см*) печини, вигладженої зверху, що лежав трохи похило.

Під ним був шар вуглястої чорної землі з дрібними вугликами. Це вогнище не було насичене черепками й кістками, як це було в печині від печі. У печині „вогнища“ знайдено зрідка дрібні черепочки, кісточки у невеликій кількості, 2—3 шматки залізної жужелиці. Кілька шматків такої самої жужелиці знайдено поблизу „вогнища“. По всій площі житла розкидано силу фраґментів посуду, тваринних перебитих кісток, знайдено окремі залізні речі, що переважно втратили свої форми від іржі. Посуд належить до звичайної пізньо-слов'янської кераміки XII ст. Тут вона дуже бідна на орнамент (переважно неорнаментована). Деякі денця мають тавра. З них цікаве одне тавро, що повторює „тризуб“, дуже близький до такого ж знаку на Святополкових монетах (поч. XII ст.). Усі фраґменти горщиків обліплені чорним попелом і видно, що їх добре уживано в господарстві. Знайдено також великий фраґмент великого амфорного посуду-корчаги[1]) і вушко так званого посуду

[1]) Відновлюємо давню слов'янську назву цього типу посуду „корчага“. Фраґменти корчаг у великій кількості знаходять у культурних шарах городищ і зв'язаних з ними іселищ часів раннього февдалізму на Україні. Зрідка знаходять також цілі посудини. Це були посудини більш-менш великого розміру з заокругленим денцем і двома грубими вухами, уміщеними у горішній частині посуду—від вінців і до рамен. Весь вичеревок посудини вкритий більш-менш дрібними заглибленими рисами, що рівнобіжними кільцями охоплюють увесь вичеревок корчаги. У цих посудинах зберігали вино та мед-питво. Тому він переважно обслуговував заможні верстви суспільства XII—XIII ст., які мали великі запаси різного питва у своїх льохах. З літопису ми довідуємося, що у Святославових льохах було „500 берковьсковъ меду, а вина 80 корчагъ“ (Іпатський список літоп., вид. Археограф. Ком. 1908, с. 334). У переказі про те, як обдурили білогородці печінігів під час облоги Білогороду, зробивши два колодязі ніби з киселем та ситю (питво з меду), літопис каже: „Людьє нал'яша корчагу цѣжа и сыты от кладязя“ (ibidem, с. 114). Отже це промовляє за те, що з корчаги був дуже поширений і звичайний посуд за тих часів. Щождо того, що корчагами під той час іменували саме ті амфорні посудини, яких фраґменти у великій кількості знаходять у культурних шарах XII—XIII ст. на Україні, то це доводить дуже інтересний фраґмент такої посудини з написом. Це горішня частина посуду—шийки з вінцями і рамена (вуха відбиті), по яких навкруги шийки, по колу, вирізано напис літерами XII ст. „неша плона корчага“. На жаль, дальший напис відбитий, від нього залишилися 2 літери „СИ“ і частини ще двох (див. світлину на обгортці „Хроніки“). Тут цілком ясно посудину названо—„корчагою“. Цю інтересну пам'ятку матеріяльної культури XII ст. знайдено років 16 тому у Києві на Старому Городі під час земляних робіт щодо упорядкування міста.

На превеликий жаль, цю річ своєчасно не передано до музею і вона, очевидячки, загинула (вона була у збірці археолога-аматора Ертеля). Залишилася світлина з неї, що її передано до київського (тепер) Історичного музею. Її ми тут і подаємо.

„київського типу“, типових для кераміки XII ст. Житло своїм південно-західнім боком виходило на схил гори над Кожум'яками, де, можливо, був вхід в нього (цю частину поруйновано зсувами). На що призначувано „вогнище“ біля входу до житла, що мало піч, сказати важко. Можливо, що тут жили якісь ремісники, напр., ковалі (на це натякають шматки залізної жужелиці біля „вогнища“). Те, що в руїнах цього житла немає ознак пожежі й знайдено рівняючи обмаль речей (крім численних черепків з посуду та тваринних кісток), дає можливість думати, що мешканці цього житла через віцось покинули його, забравши з собою все потрібне їм майно.

Отже невеликі розкопи р. 1930 на горі Дитинці виявили, що на початку XII ст. ця гора була залюднена. Крім решток житла—землянки—виявлено ще, що по всій горі розкинуто пізньо-слов'янські черепки, а на першому пляті гори в новозбудованій садибі Мікробактеріологічного інституту є виразна культурна верства цього часу.

Можливо, що дальші досліди на цій горі дадуть змогу виявити залишки і інших таких саме жител, що могли почасти належать ремісникам, які оселялися поза міськими валами. У другій половині XII ст. тут було кладовище, що, очевидячки, охоплювало всю площу гори (згадаємо знайдену на 1 пляті у сад. Мікробактер. інст. дерев'яну труну і розкопи ВУКОПИС-а, що виявили низку поховань).

РОБОТИ НАД ОБСЛІДУВАННЯМ МОЗАЇК КИЇВСЬКОЇ СОФІЇ р. 1930

Василь Базилевич

Київська Софія, широко відома пам'ятка культури XI ст., останніми роками привертає велику увагу вчених дослідників. На жаль, за браком відповідних коштів, їх роботи досі не мають певної плановости та систематичности. Але й окремі роботи та розвідки в галузі виучування цієї пам'ятки внесли чимало нового в науку. Останніми роками НКО УСРР двічі провадив спеціяльні асиґнування на дослідження Київської Софії. Уперше це було року 1928, коли коштом НКО Київська краєва інспектура охорони пам'яток культури (ККІОПК) вкупі з Софійською комісією ВУАК-у зорганізувала під керівництвом ленінґрадського проф. Д. Й. Кіпліка обслідування та очищення фресок XI в. на сходах південної вежі від пізнішого малювання. Одночасно проф. М. П. Сичов та В. І. Лесючевський обслідували долішній пояс мозаїчних виображень в головній абсиді Софії та зфотографували їх.

Асиґнування НКО р. 1930 дали змогу почати планові роботи щодо виучування мозаїк собору. На об'єднаному засіданні ККІОПК та Софійської комісії ВУАК-у вирішено ці роботи почати з обслідування мозаїк головної абсиди, й далі, наступними роками, провадити їх, по змозі, планово та систематично. Щоб перевести роботи, об'єднане засідання вирішило, окрім місцевих фахівців, запросити з Ленінґраду членів Державної академії історії матер. культури та д. чл. ВУАК-у акад. Ф. І. Шміта та проф. М. П. Сичова. Академ. Ф. І. Шміт не зміг взяти участи у роботах у Софії, бо він раніше дав згоду керувати науковою експедицією до Криму, і роботи р. 1930 провадив проф. М. П. Сичов.

Щоб перевести роботи, споруджено, за проєктом д. члена ВУАК-у інженера В. А. Безсмертного, відповідне рештовання в бані собору, на п'ять поверхів, що дало змогу обслідувати всю головну баню.

Вже попередній огляд настінного малювання в бані собору з'ясував таке:

1. Усі виображення апостолів у міжвіконнях вкриті густим шаром пороху та кіптяви, що подекуди лежала грудками; на всіх міжвіконнях видно поземі та прямовісні щілини, іноді величенькі; на виображеннях (пізніших, олійними фарбами) апостолів Петра, Андрія та Якова видно великі пошкодження шару фарб, що осипається чималими шматками.

2. Єдине в барабані бані давне виображення апостола Павла збереглося тільки по пояс; виображення вкрито густим шаром бруду та кіптяви; від виображення Петра зберігся тільки давній мозаїчний напис „α Πετρος" та невеличка частина мозаїчного тла біля напису.

3. Над півколами вікон барабану, поміж постатями Петра і Павла зберігся давній мозаїчний орнамент, що зберігся також мало не до половини півкіл двох сусідніх вікон. Цей орнамент, а також стінки віконних просвітів вкриті подекуди шаром кіптяви та бруду.

4. Вище орнаментів над віконними арками збереглися чималі площі давнього мозаїчного тла, вкритого міцним шаром пізньої позолоти, виконаної штучним золотом. Цей пізніший золотий шар подекуди полускався й відпадає від ґрунту, на якому його покладено, до того в деяких місцях під новою позолотою, що відпала, видко невеличкі сліди фарб, очевидячки, ранішого та все ж недавнього походження; в багатьох місцях нова позолота згортається та лущиться; таке ж саме згортання, лущення та опадання фарб спостерігається в багатьох місцях нових виображень архангелів та на нових же орнаментах понад вікнами; у тих місцях, де мозаїчне тло сполучається з новим позолоченим тлом, спостерігається виконані року 1882 укріплення за допомогою великих кованих залізних цвяхів з великими голівками; такі самі цвяхи у великій кількості вбито в давні мозаїки.

5. Мозаїчне виображення архангола збереглося значною мірою, за вийнятком горішньої та долішньої частини лівого крила, частини німба, спідньої частини одягу та чобіт й невеличкої ділянки в долішній частині правого крила.

6. Виображення архангола, а так само центральне виображення пантократора в склепінні бані цілком вкриті міцним шаром бруду та кіптяви, що перешкоджають оглядати кольорову гаму виображень.

7. На архангелі та пантократорі видно багато великих цвяхів, що за їх допомогою переведено закріплення; долішня частина бороди пантократора, писана по новому ґрунту, дуже лущиться, опадає та висить дрібними шматками на павутинні.

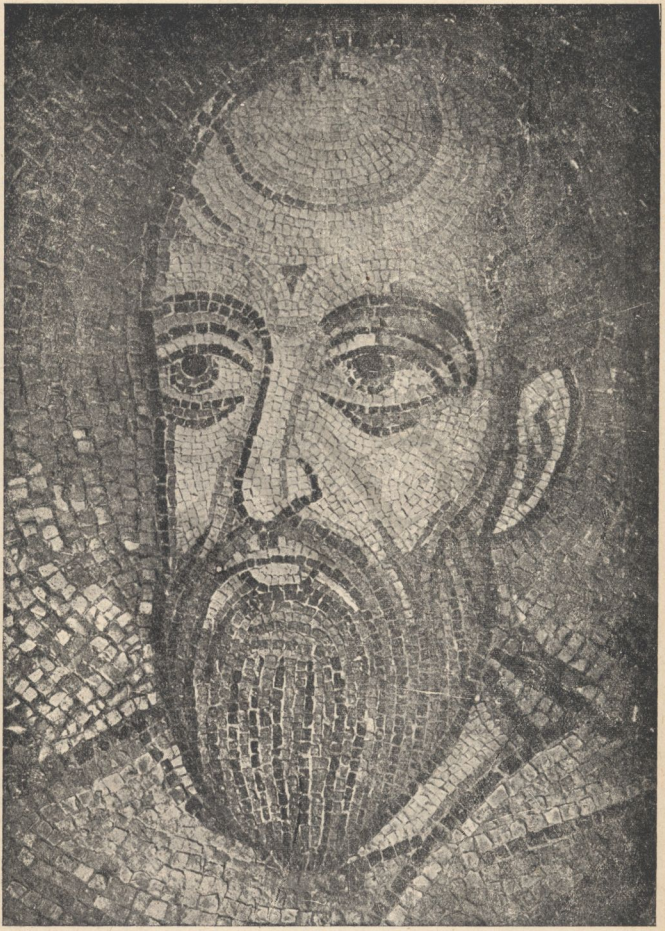

Київська Софія. Апостол Павло (деталь) Мозаїка XI ст. фот. М. П. Сталінського.

НІБУ

8. Давнє мозаїчне тло навколо постатів архангола та пантократора густо написано новою позолотою, що подекуди міститься на новому вапняному ґрунті, який закриває ділянки мозаїки.

9. Узагалі в бані собору скрізь велика кількість бруду, кіптяви та павутиння.

Отже попередній огляд бані та барабана виявив, що вони перебувають у дуже занехаяному та забрудненому стані. Через це не можна було не тільки вивчати давні мозаїки, але й провадити спостереження, якою мірою вони збереглися.

Після попереднього огляду проф. М. П. Сичов за допомогою наукового співробітника Харків. археолог. музею І. Ю. Спаського, детально обслідував мозаїки та очистив їх від бруду. Очищувано за допомогою тампонів вати, трохи вогких від чистої води. Різні стадії робіт фіксовано відповідними актами та фотознімками, що їх робив М. П. Сталінський.

Безпосереднє обслідування та розгляд мозаїк, коли очищено їх від бруду, дали можливість зробити низку спостережень щодо їх сучасного стану, поставили на порядок денний питання про закріплення їх та відкрили можливість почати науково досліджувати ці пам'ятки мистецтва світового значіння, раніше відомі тільки за непевними репродукціями.

Як з'ясувалося після очищення, Павлова постать, що її мали за цілком збережену до пояса, має такі поновлення: невеличка частина німбу вкрита новою позолотою, частково на давній мозаїці, частково там, де вона випала—по новому левкасу. Те саме спостерігається на тлі виображення між німбом та написом. Частина лівої надбрівної дуги, частина брови, частина обличчя поміж бровою та повіком та трохи чи не все ліве око намальовані заново по новому левкасу, покладеному на впадині. Декілька кубиків смальти в цьому оці вставлено, певно, під час реставрації 1882 року. У цілому обличчя Павлове збереглося добре і після виявило усю свою вийняткову кольористість (табл. IX). На руках апостола й частинах його хітона та гіматія збереглися сліди олійного запису, частково по мозаїці, частково затуляючи шпари поміж мозаїчними кубіками. Долішня частина мозаїчного виображення, що межує з новим малюванням, значно пошкоджена, кубики перебиті, подекуди повипадали, подекуди вкриті новим тинком та пізнішим розписом. У Павлову постать вбито п'ять великих цвяхів, що пошкодило суміжні ділянки мозаїки. Постукуючи спостережено, що все мозаїчне виображення разом з ґрунтом відстало від кладки муру й тримається частково на цвяхах, частково на шарі

нового тинкування, що міститься на долішній частині постаті. Мозаїчне виображення має щілину на Павловому одягу та невеличку щілину на лобі апостола.

Щодо фігури архангола, то вона, коли її очищено від бруду, цілком виявила свою виключну кольористість. Постать у багатьох місцях р. 1882 укріплена великими цвяхами. Повбивавши ті цвяхи, порушили зв'язок між окремими шматками смальти, а в деяких випадках, наприклад, на сфері утворилися щілини. Деякі частини мозаїчного виображення, напр., рука, що тримає лябарум, такою мірою відійшла від стіни, що коли навіть обережно її торкатися, то вона трохи коливається та дає прогини. Обличчя архангольове тримається міцно (табл. X); на хітоні та в деяких інших місцях одягу спостерігається, що мозаїка відстає від кладки муру; є й поодинокі, давнього походження, випадання окремих кубиків. Від лівого архангольового крила до середини постаті по лору йде досить велика щілина.

Обслідувавши мозаїчну постать пантократора на центральному склепінню бані, з'ясували через простукування, що особливого провисання не спостерігається, але деяке відставання від кладки бані безумовно є. Обличчя пантократора, за вийнятком бороди, збереглося добре. Слідів випадання мозаїки на обличчі не спостережено; на волоссі є випадання в тих місцях, де р. 1882 вбито чотири великі цвяхи. На німбі спостерігаємо випадіння декількох кубиків смальти в місцях, де є щілина, а так само там, де німб укріплено цвяхами.

Одночасно з роботами щодо обслідування та очищення мозаїк бані, проф. І. В. Моргилевський детально виміряв баню, що, як виявилося, має дуже цікаві своєрідні архітектурні форми.

Крім робіт у бані собору, за ухвалою об'єднаної наради інспектури та Софійської комісії ВУАК-у відкрито просвіти двох арок на хорах, що їх закривали великі кіоти недавнього походження. Це дало можливість якнайкраще спостерігати архітектурну композицію центральної частини собору та бачити її мозаїки.

Року 1931 інспектура та ВУАК намічають провадити науково-дослідчі роботи в Київській Софії. Одночасно розробляють проєкт оголосити садибу собору разом з низкою садиб та будов історичного значіння на Старому Києві (Золота Брама, кол. Михайлівський манастир, кол. Десятинна церква, кол. садиба Трубецкого по вул. Короленка (кол. Володимирська), кол. садиба Петровського по Андріївському узвозі та інш.) за державний історично-культурний заповідник—„Київський акрополь".

Київська Софія. Архангел (деталь). Мозаїка XI ст. Фот. М. П. Сталінського.

НБУ

НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ НА ПЕРШОМАЙЩИНІ, ЩО НАДІЙШЛИ ДО КРАЄЗНАВЧОГО ОКРУГОВОГО ПЕРШОМАЙСЬКОГО МУЗЕЮ ЗА ЧАС З 18/XII—27 Р. ПО 18/XII—1929 РОКУ

Павло Харлампович

Історична наука надає величезного значіння знахідкам пам'яток матеріяльної культури минулого, у тому числі й нумізматичним. На жаль, по цей час не звертають належної уваги на ці знахідки.

Іноді знайдений скарб у повному складі доходить до наукових інституцій і часто окремі знахідки монет античних, римських, візантійських, східніх та інших, що мають велике наукове значіння, надходять до музеїв без жадних „пашпортів", відомостей щодо них.

Неповність даних про знахідки монет в окремих районах значною мірою свідчить не про те, що таких знахідок обмаль, а за те, що суспільність мало розуміє, яку вагу мають монетні знахідки у вивченні історії країни. Пояснюється це й тим, що музей мало ув'язаний з даною місцевістю.

Проте, музей встиг зібрати за два роки свого існування чимало монет, знайдених на терені Першомайщини.

Одначасно вважаю за потрібне відзначити монети, що хоч і знайдено їх поза межами округи, але вони переховуються в Окрмузеї.

У визначенні окремих монет брали ласкаву участь Р. Р. Фасмер (№ 26, 30 списку), А. Н. Зограф (№№ 9, 52, і 67—6 списка). За це складаю їм щиру подяку.

Благодатнівський район.

1) с. Воєводське. На весні 1929 р. на полі знайдено російську мідяну монету 5 коп. 1776 р. ЕМ, що її надіслала до Окрмузею трудшкола (Інв. Першомайського окрмузею № 817)).

2) с. Костянтинівка. 12 травня 1928 р. в степу знайдено російську мідяну монету 5 коп. 1833 р. ЕМ. ФХ. До Музею надіслав С. Лопата (№ 462).

3) с. Миколаївка. У травні 1929 р. на полі знайдено 1 коп. 1828 р. ЕМ. ИК С. Семенко надіслав її до Музею (№ 796).

4) с. Ново-Красне. У р. 1927 на полі знайдено монету 2 коп. 1797 р. АМ, що її надіслав до Музею І. Пташко. (№ 23).

5) с. Семенівка. Р. 1927 під час земляних робіт, зв'язаних з переселенням на поселок, знайдено кілька мідяних російських монет. І. Лихолаїв здав до музею такі монети: 10 коп. 1836 р. ЕМ.—ФХ., 3 коп. 1841 й 1842 р. ЕМ 1 коп. 1842 р. ЕМ і 2 коп. 1851 р. ЕМ (№ 78).

Врадієвський район.

6) с. Врадіївка. У листопаді 1929 р. поблизу села знайдено 1 коп. 1855 р. передав музеєві М. С. Мокрян (№ 973).

7) Хут. Єленівка. На весні 1928 р. знайдено на полі 5 коп. 1769 р. ЕМ і 2 коп. 1812 р. ЕМ, НМ. До музею здав аґроном І. В. Вовченко (№ 221).

Голованівський район.

8) с. Голованівськ. а) П. Малевич здав до Музею російську монету $^1/_4$ рубля = 5 zlotych 1829 р. F—H, знайдену на городі (№ 291). б) У травні 1928 р. на полі знайдено деньгу 1731 р., що її надіслав до музею П. Тиховський (№ 404). в) У лісі біля села знайдено 2 коп. 1820 р. ЕМ.—НМ. Цю монету подарував музеєві учень Зеленчук (№ 176).

9) с. Грузьке. а) У селі знайдено деньгу 1750 р. і монету 2 коп. 1815 р. ЕН. НМ (№ 294). б) Гром. Марченко знайшов 1928 р. на полі і надіслав до музею срібну римську монету Трояна. Як визначив А. Н. Зограф, 101—102 р. Монета переховується у Музеї (№ 867).

10) с. Ємілівка. У травні 1929 р. біля села, близько шляху до залізниці, знайдено деньгу 1751 р. Здав до музею І. Є. Візнюк (780).

11) с. Капітанка. а) Учні школи знайшли на полі біля села і надіслали до музею монету 5 коп. 1771 р. ЕМ і 2 к. 1816 р. ЕМ—НМ (№ 234). б) На віддаленні 0,5 *км* від села, на могилі знайдено 10 к. 183? р. ЕМ—НА. Надіслав до музею Г. Андрушенко (№ 293).

12) с. Красногірка. а) Учениця Лужанська знайшла і надіслала до музею монету у 2 коп. 1758 р. (№ 176—3). б) Учень Ільченко здав до музею монету 2 коп. 181 (2) р. ЕН-НМ (дуже зіпсовану), знайдену на селі (№ 290). в) У селі знайдено гривеника 1745 р. Надіслав до музею гр. Тіховський (292).

13) с. Люшневета. 1926 р. у радгоспі знайдено 5 к. 1793 р. ЕМ. Надіслав до музею І. Ф. Останін (№ 547).

14) с. Межерічка. а) В. Попель надіслав до музею знайдену на городі деньгу 1738 р. (№ 176). б) У селі знайдено 1 коп. 1842 р. і 1843 р. ЕМ., що їх надіслав до музею гр. Ковбасюк (№ 295). в) 23 травня 1928 р. в яру знайдено деньгу 1798 р. ЕМ. здав до музею Н. Н. Моть (№ 432).

15) с. Свірневата. 3/VII—1928 р. на полі знайдено 2 коп. 1815 р. ЕМ—НМ. До музею здав І. С. Бондровський (№ 492).

Грушківський район.

16) Пос. Маньківка. Зав. школи Ф. Г. Войцехівський надіслав до музею монети, що їх знайшли діти—2 к. 1763 р. М. М. і 1 коп. 1834 р. БМ—ФХ (142).

17) Пом. Мощена. а) С. Чернолуцький 10/IX 1927 р. знайшов біля школи деньгу 1738 р. і 5 коп. 1778 р. ЕМ. Приставив О. П. Саржевський (№ 391). б) О. П. Саржевський надіслав до музею срібну римську монету Трояна, що знайшов сел. Білоскурський під час шарівки буряків на полі біля села (№ 391—3).

18) с. Рознощинці. У селі знайдено 2 к. 1758 р. Музеєві подарував її учитель т. Вацюк № 297).

19) с. Сабатинівка. а) Завшколи т. Озірний надіслав до музею знайдені 1927 р. на полі монети—5 коп. 1759 р. (потерту) і 2 коп. 1844 р. ЕМ (№ 22). б) М. С. Чигиринський здав до музею монету 3 коп. 1743 р. ЕМ. і 5 к. 1857 р. ЕМ (№ 110). в) П. Л. Задорожний здав до музею знайдений на кол. „панському“ дворі польський гріш 1755 р. (№ 111).

20) с. Христофорівка. Артем Шинкарчук знайшов на полі і надіслав до музею срібну римську монету Антоніна Пія 138—161 р. (№ 768))

Добровеличківський район.

21) с. Водяне. М. І. Слободян здав до музею монету 5 к. 1802 р. ЕМ і 2 коп. 1866 р. ЕМ—НМ, знайдені в серпні 1928 р. (№ 581).

22) д. Войтівка. На глибині 1 *м* в кручі, де селяни беруть пісок, знайдено 2 коп. 1820 р. ЕМ—НМ. Надіслав до музею Л. Бойко (№ 535).

23) с. Карбівка. а) В квітні 1929 р. на городі знайдено 2 к. 1759 р. (гладенькі). Подарував музеєві Л. П. Мальчовецький (№ 834). б) На північний захід від села на віддаленні 0,7 *км*, в червні 1929 р. знайдено 1 коп. 1789 р. ЕМ. Надіслав до музею В. Ф. Чумаченко (№ 835).

24) с. Липняжка. На захід від села в травні 1929 р. знайдено 5 коп. 1787 р. ЕМ. Подарував музеєві Т. В. Козинець (№ 839).

25) с. Лиса-Гора. На шкільному городі 1927 р. знайдено 5 коп 1776 р. ЕМ. Надіслав до музею Г. Г. Курдюмов (№ 245).

26) с. Маркове. С. Лукіянов передав до музею дві срібні монети, знайдені на полі, недалеко від села, коло могили. Як визначив Р. Р. Фасмер, ці монети Джучидські, Узбека, Сарай Махрусе 720 р. (1320 р. н. ери), на одній монеті надчеканка „Хан" (№ 879—1 і 2).

Такі монети, як повідомляє С. Лукьянов, часто-густо трапляються біля могил; згадані монети знайдені теж тут.

27) с. Ново-Добрянка. У травні 1928 р. в степу знайдено деньгу 1737 р. До музею здав Т. Дончук (№ 273).

28) с. Скопієвка. М. І. Корнієнко передав до Музею знайдену біля села, на могилі, монету 2 коп. 1758 р. (№ 863).

Доманівський район.

29) М. Кантакузенка. Ф. К. Щербина надіслав до музею знайдену на городі 1 коп. 1759 р. (№ 497).

Криво-Озерський район.

30) с. Велико-Мечетня. Учитель М. Я. Підлубний надіслав до музею мідяну монету, що він знайшов її 1924 р. під час оранки за $^1/_2$ *км* на північний захід від села. Як визначив Р. Р. Фасмер, це Джучидська монета, анонімна, часів Джанібекових, Сарай Новий 753 р. (1352 р.) (№ 334 (4).

31) Пос. Йосипівка. а) Гордій Арнаут знайшов 1924 р. на своєму полі під час оранки 5 коп. 1788 р. ЕМ і передав до музею (№ 215). б) І. Хапокниш знайшов 1928 р. на своєму полі 5 коп. 1832 р. ЕМ—ФХ і здав їх до музею (№ 216). в) На полі знайдено полушку 1736 р. і 2 коп. 1817 р. Від П. Долобаня (№ 424). г) П. Арнаут надіслав знайдену на полі деньгу 1731 р. (425).

32) с. Криве-Озеро. Від С. В. Шевченка набуто 2 срібні монети: 1) данціґський орт 1615 р., 2) Кельнський таляр 1674 р., 3) польський орт 1650 р. і 4) бреславська біскупська монета 1679 р., що їх знайдено років з 30—35 тому на полі разом з 15 іншими монетами (№ 765).

33) с. Мазурове. Через І. С. Ліснєвського здано до музею монету 5 коп. 1764 р., знайдену в селі (№ 459).

34) с. Миколаївка. а) 1925 р. на полі знайдено 5 к. 1772 р. (№ 374). б) 1927 р. на полі знайдено 1 коп. 1834 і 183.? р. (№ 375). в) 1928 р. на грядках знайдено 5 коп. 1777 р. ЕМ. Здав до музею З. Галузінський (№ 373).

35) с. Ониськове. 1929 р. знайдено на полі деньгу 17 (30) р. Здав до музею А. Я. Алтойв (№ 738).

Любашівський район.

36) с. Бобрик II. Під час розкопки на місці церкви знайдено 2 коп. 176—(3?) р., 2 коп. 1817 р. ЕМ—НМ і 10 к. ЕМ—ФХ (№ 125).

37) с. Боково. 1928 р. знайдено на городі 2 к. 18 (20) р. і в степу Молдаво-Волоська монету 2 пара = 3 коп. 1773 р., що їх надіслав до музею П. С. Артеменко (№ 450—2 і 4).

38) с. Гольма. 1924 р. на площі знайдено 5 к. 1780 р. ЕМ. Здав П. С. Артеменко (450—1).

39) с. Ясиново II. На городі на глибині 2 арш. знайдено турецьку мідяну монету 1255 (1839 р.). Від Н. Ф. Пустомельника (№ 119).

Ново-Архангельський район.

40) д. Захарівка. М. Бовенко різними часами знайшов на полі під час оранки 5 коп. 1727 р., 2 коп. 1757 р., 2 к. 1812 р. 1 коп. 1821 р., 10 коп. 1838 р. 3 коп. 1860 (?) р. і 5 коп. 1866 р. (№ 471).

41) с. Надлак. У квітні 1929 р. в піску над річкою Вись знайдено турецьку срібну монету 1187 р. (=1783 р.), діяметром 4.4 *см.* Монету передав до музею К. П. Пилипенко (№ 824).

42) с. Калніболот. Улітку 1929 р. на городі семирічки знайдено деньгу 1735 р. і 2 коп. 1813 р. ЕМ—НМ. Передав до музею П. Т. Танасійчук.

43) с. Тишківка. Улітку 1929 р. за 5 *км* на південний схід від села, на могилі, знайдено 5 коп. 1781 р. ЕМ. Здав до музею М. С. Матлаш (№ 928).

Ольшанський район.

44) с. Доброє. У травні 1928 р. в ставку знайдено 1 к. 1821 р. ЕМ—НМ (пробита) і 2 коп. 182 ? р. ЕМ—НМ. Від Ф. П. Паскала (№ 853).

45) с. Ольшанка. а) Дубченко передав до музею 5 к. 1796 р. ЕМ, знайдені в полі (№ 189). б) К. К. Богуцький здав до музею 5 коп. 1789 р. і 2 коп. 1820 р., знайдені на вулиці (№ 235).

Першомайський район[1]).

46) м. Першомайське. І частина (кол. м. Ольвіопіль): а) 1913 р. як копали рів на Набережній вул., у садибі

[1]) До 20/VII 1928 р.—Богопільський.

І. Я. Андрієнка знайдено кілька монет часів Катерини II—15 коп. 176 (5) ММД, мідяні 10 коп. 1762 р., 5 к. 1758, 1766 і 1781 рр., 4 полуполтинники і 1 рубль. З цих монет дві перші переховуються в музеї (№ 886). б) 1927 р. на Варваринському майдані, як перекладувано тин, знайдено деньгу 1731 р. (№ 29). в) На Ганівській вул. 1927 р. знайдено на городі 5 к. 1771 р. Ем. Передав до музею О. С. Здоровецький (№ 95). г) У травні 1928 р. на полі біля міста І. М. Торкаленко знайшов 2 коп. 1815 р (№ 223) і на городі деньгу 1731 р. (№ 468). ґ) Того ж року І. Т. знайшов 2 коп. 1811 р. на полі і 1 коп. 1854 р. на городі (№ 386). д) М. М. Юрневич знайшов на садибі деньгу 1735 р. (№ 500). є) Є. П. Павленко здав до музею знайдену на городі деньгу 1731 р. (№ 506).

47) II частина міста (с. Голта): а) Біля міста в степу 1927 р. знайдено 5 коп. 1758 р., 2 коп. 181 (2) ЕМ—НМ і 2 коп. 1833 р. ЕМ—НМ. Здав І. І. Уляницький (№ 671). б) Біля Окрсуду в березні 1928 р. знайдено денежку 1854 р. Від О. Ф. Корсунського (№ 83). в) На Киселевій лонці біля міста, заглибшки 3.20 *м* знайдено 5 коп. 1766 р. ЕМ. Від В. М. Токаря (№ 666). г) (Улітку р. 1929 за 2 *км* на південь від міста, в степу, завглибшки біля 0.20 *м* знайдено 2 коп. 1757 р. Від В. Д. Усатюка (№ 811). ґ) На проселочному завулку на городі знайдено 5 коп. 1763 р. ЕМ. Передав до музею А. М. Бермас (№ 871). д) На березі Богу знайдено деньгу 1738 р., що її здав до музею І. М. Іванов (№ 498).

48) III частина міста (м. Богопіль). а) 1922—23 р. на березі Богу знайдено різночасово деньгу 1831 р. і 5 к. 1772 р. ЕМ., 2 коп. 1813 р. ЕМ. НМ. Від Г. Я. Зубченка (№ 63). б) Д. В. Шевченко передав до музею 5 к. 1763 р. СП—М (перечекан. з 10 коп.), знайдені на городі (№ 48). в) На весні 1928 р. біля дитбудинку, як копано ґрунт, знайдено 5 коп. 1780 р. ЕМ. (№ 94). г) У „Красному поселку" в квітні 1929 р. на городі знайдено 2 коп. 1763 р. № (694).

49) с. Богопіль. а) Під час оранки поля, років 6—7 тому, Д. А. Чемерук знайшов із жменю мідяків, серед яких були п'ятаки Катерини II. З мідяків у нього заховалася тільки одна монета—2 к. 1802 р., що він віддав до музею (№ 76). б) 20 листопада р. 1929, вибираючи глину для дамби гідростації на місці зруйнованої хати, завглибшки щось із 2.15 *м* знайдено з 25 п'ятаків катерининського часу. Монети розійшлися по руках.

50) с. Болеславчик. Від Ю. І. Хитрука придбано полтину 1727 р., що її знайдено 28/VI 1928 р. на полі під час скородження (№ 499).

51) с. Кам'яний Міст. а) 1927 р. виорано на полі 5 к. 1764 р. ММ (№ 149). б) 1928 р. на полі знайдено польський півторак 1624 р. Від С. Д. Галінського (№ 567). в) Біля р. Кодими знайдено 3 коп. 1843 р. (№ 150).

52) с. Кримка. 1927 р. П. М. Довгий знайшов у рівчаку біля ставка мідяну візантійську монету, як визначив А. Н. Зограф, Романа IV (1067—1071 р. Монета переховується в музеї (№ 206).

53) с. Кумари. Х. Ф. Глущенко знайшов на весні р. 1927 на городі 2 коп. 177 (9) р. (276).

54) с. Лукашівка. Н. Грабовський на весні р. 1927, добуваючи глей в кол. економії, знайшов дерев'яну скриньку з грішми, яких було фунтів з 9. Різночасно до музею здано: 2 коп. 1814—2 пр., 1816—2 пр., 1818 р. 181?, 1820—2 пр. (№ 97), 2 коп. 1814 р. (№ 146) і 1814, 1816, 1818, 181? і 1820 р. р. (№ 229).

55) с. Мігія. а) 1927 р. на полі знайдено 10 к. 1837 р. ЕМ—ФХ (Від В. В. Сіндьонова, № 837) і в скелях біля села 5 коп. 1776 р. ЕМ (від П. Я. Самійленка, № 598). б) 1928 р. в степу знайдено деньгу 1731 р. (від Я. К. Коваленка, № 548). в) р. 1929 на весні за 10 *км* на захід від села знайдено—2 коп. 1769 р. ЕМ. (від В. К. Кочата), а восени того ж року на полі знайдено 5 коп. 1773 р. ЕМ (подарував музеєві В. Х. Криленко, № 965).

56) Хут. Міщани. Навесні р. 1929 знайдено 2 к. 1758 р. Передав до музею І. І. Николаєв (№ 869).

5) Хут. Орлянський. На полі знайдено 5 к. 1773 р. ЕМ. (Подарував музеєві І. П. Ковальов, № 852).

58) с. Паронівка. а) М. Лук'янчук здав до музею 2 к. 17 (6) 8 року і молдаво-волоську монету— 2 пара = 3 коп. 1772 р. ЕМ (№ 148).

59) с. Синюхин-Брід. а) Років з 4 тому на північний захід від села в могилі, як повідомляє Р. Д. Лазарев, під головою кістяка знайдено 5 коп. 1773 р. ЕМ. Монету передано до музею (№ 711). б) 1927 р. на городі знайдено 2 коп. 1811 р. ЕМ—ЕМ. Передав до музею А. П. Білий (№ 710). в) р. 1928 в травні на степу знайдено $^1/_2$ коп. 1841 р. (Надійшло до музею від Ю. О. Еленова, № 401), на городі—2 коп. 1758 р. (від В. Пастушенка, № 379), на вулиці—2 коп. 1815 р ЕМ—НМ) від К. В. Куреда, № 546). г) За різних часів знайдено на полі та городах 2 к. 1813 р. ЕМ—НМ (передано до музею від П. Т. Клименка, № 777), 5 коп. 1784 р. (зіпсовано), 2 коп. 1811 р. ЕМ—НМ і 1 коп. 1842 р. ЕМ (від С. Брид. школи, № 771).

60) с. Станіславчик. а) 1926 р. біля села І. В. Ткаченко знайшов 5 к. 1796 р. АМ і молдаво-волоську монету

2 пара—3 коп. 1773 р. ЕМ. Передано до музею (№ 68). б) 1928 р. за $^3/_4$ *км* від села на степу знайдено молдаво-волоську монету 2 пара = 3 коп. 1773 р. Подарував музеєві В. В. Шевчук № (403). в) На кол. панському дворі Є. Й. Головатюк знайшов 1 коп. 1823 р. ЕМ—ФГ і передав до музею (№ 65).

61) с. Чаусово. а) 1928 р. на городі Д. Дудника знайдено $^3/_4$ руб. = 5 zlotych 1836 р. MW. Переховується у музеї (№ 82). б) О. Скрипник здав до музею знайдену в селі монету 5 коп. 1838 р. ЕМ—НА (№ 205).

62) Хут. Чорний Ташлик. На хуторі С. Ф. Рябченко знайшов 2 коп. 1820 р. ЕМ—НМ (643) і литовський шеляг 166? р. Обидві монети переховуються в Музеї.

Савранський район.

63) м. Саврань. Від Д. І. Щербиніна надійшла до музею монета 5 коп. 1779 р. ЕМ, знайдена на городі р. 1928 (№ 639).

Хащуватський район.

64) с. Казавчин. На городі В. Литвиненка було знайдено 1929 р. польську срібну монету половини XVIII ст.—гладенька, порізана і з діркою, і 3—4 роки тому олов'яний жетон з єврейським написом, діяметром 2,8 *см* теж побитий (№ 937).

65) с. Солгутово. На весні р. 1928 сел. Созонт Пойда, здобуваючи каміння біля згорілого млина, завглибшки 0.5 *м* знайшов в горщику щось фунтів зо 3 дрібних монет. Частина монет розійшлася по руках, до Музею здано 338 більонних монет, загальною вагою 297 *г* (№ 32). Ці монети поділяються по державах так: Польща—півтораки 1622, 1624 і 1625 рр.; соліди—1613 р.—2 пр.; 1622—2, 1625—2; 1626—8 і 1 мідяний фалшивий з ініціялами Сіґізмунда III 1587—1632 р.; тернарії—1624, 1625 і 1627 рр., 1 неясний Сіґізмунда III і 1 мідяний фалшивий. Тернарії лобженецькі 1627 р.—2, 1630—2 і 4 неясних, разом—31 прим. Литва—грош 162 (5) р.; соліди—1612 р.—1, 1614—2, 1616—3, 1618—2, 1619—5, 1623—17, 1624—12, 1625—4, 1626—4, 1627—3, 1624 або 1627—15, 1633—1 і 1 неясний Сіґізмунда III, разом—71 прим. Познань—2 тернарії 1627 р. Сіґізмунда III. Прусія—дрейпелькер—162? р.; соліди—1622 р., 1625, 1627—2, 1628, 1629—2, 1630, 1633—2, неясних (Ґеорґа-Вільгельма 1619—1640 р.р.)—5, з них 1 пробитий в двох місцях, разом—16 прим. Швеція—соліди Ґуставa-Адольфа 1632 р.—2 і неясних—3. Ліфляндія (Лівонія)—8 солідів Христини (1633—1654): 1645 р. 1647—2, 1648,

1649—2 і неясних 2. м. Ельбінґ 35 солідів—а) Ґустава-Адольфа (1611—1632) 1630 р., 1631, 1632—5, 1633—4, 1634—3, неясних—11 пр., разом 25; Христини (1633—1654)—1635 р.—6 пр., неясних—4 і 1 мідяний фалшивий, разом 10. м. Рига—соліди Сіґізмунда III—1617, 1618, 1620—2, 1621—5, 1622 р. і неясних—4 пр.; Ґустава-Адольфа 1625 р.—5, 1627—4, 1628—4, 1631—3, 1632—4, 1633—3, 1634 р. і неясних 58 монет і 1 фалшивий (мідяний); Христини 1635 р.=2, 1636—6, 1638—2, 1639—7, 1640—2, 1641—3, 1642, 1643—2, 1644—2, 1645—2, 1647, 1648, 1650 р.—неясних—33 прим., разом 165 монет. Крім цього, цілком гладеньких солідів 5 прим.

У Першомайському округовому музеї переховуються також монети, знайдені поза межами Першомайщини, а саме:

66) с. Ваганичі, кол. Дроздовської вол., Городнянського пов., Чернігівської губ. 1897 р. на полі біля села знайдено 2 коп. 1764 р. Одержано від А. Д. Акулова (№ 21).

67) м. Анапа. М. М. Халакур здав до музею 6 мідяних монет, що їх знайдено в Анапі 1927 р. під час земляних робіт, з них три Пантікапійські—1) IV—III в. до н. ери (Бурлаков, Общий каталог монет, принадлежащих Эллинским колониям, ч. I. Одесса 1884, № 77), 2) теж (Бурачков, № 52), 3) теж (Бурачков, № 54) і три Боспорські монети, 4) Саврамата III—230 р. н. ери (Бурачков, № 310), 5) Рескупоріса IV 233—234 р. (Бурачков, № 322) і 6) неясна, як визначив А. Н. Зограф, Котіса I 47—78 р. (інв. музею 1—2 № 58, 3—№ 355 і 4—6 № 58).

НБУ

ЗВІДОМЛЕННЯ ЗА ДОСЛІДИ ЗАМКА-ФОРТЕЦІ кол. кн. ОСТРОЗЬКИХ У СТАРОКОСТЯНТИНОВІ р. 1930

Акад. Олекса Новицький

Серед завдань, що їх поставив собі Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН, є досліджувати українську архітектуру XVI в., так мало відому в науці, і замків-фортець, від яких так мало залишилося й тепер, а з часом вони поруйнуються ще більше. Замок кол. кн. Острозьких у Старокостянтинові якраз відповідає і тому і тому завданню. Тим то я й обрав його для своїх дослідів. Завдяки матеріяльній підтримці від Шепетівського виконкому, роботу змогли перевести так ґрунтовно, що можна було зробити реконструкцію, коли не цілої фортеці, то принаймні кам'яного замку. Зроблено 15 креслеників, 9 зарисувань і багато світлин. У цій роботі мені допомагали, крім завідувача Старокостянтинівського державного заповідника В. І. Кочубея, художник-маляр В. О. Голдасевич і землемір В. Є. Ельснер.

Точно виміряно всі заціліли будівлі, одну амбразуру в мурі долішнього бою, розчищено від будівельного грузу, і в ній переведено розкопи, щоб виявити підмурівок. Докопалися до підґрунтової води і підмурівок виявлено на глибині $1^3/_4$ *м*, за загальної височини муру близько 6 *м*.

Досліди над муруванням виявили, що сучасна будівля замку не одночасова: до XVI віку належить тільки західня його частина і церква, середня ж частина пізніша. І літературні джерела це стверджують. Інвентар, що його склав р. 1688 А. Вільга, описуючи приміщення кам'яного замку, зовсім не знає середньої частини.

Отже ми маємо три будівлі, що їх тут побудував Костянтин Острозький між 1561—1571 рр.—кам'яний замок двоповерховий з підвальним приміщенням для цейгавзу, церкву і двоповерхову браму та решту кам'яних мурів з заціліли бійницями долішнього бою. Усе це збереглося такою мірою, що дає цілковиту можливість уявити собі,

як виглядають усі кам'яні будівлі в XVI стор. Але крім кам'яних будівель були під той час великі будівлі дерев'яні,—був самий замок, де жили Острозькі, були й стіни, що захишали замок, крім кам'яного муру. Покищо це нам відомо з літературних джерел. Тепер, скоро тільки зібрано буде городину, що під нею зайнято частину садиби замку, зараз таки переведено буде відповідні розкопи, які можуть виявити підмурівок або якісь сліди і дерев'яних будівель і дати нам вже повну картину замку-палацу XVI віку.

Не можу ще раз не висловити тут своєї щирої подяки Шепетівському виконкомові й зокрема його голові В. Н. Мітрофанову за допомогу та завідувачеві Державного заповідника В. І. Кочубеєві, що не тільки прекрасно організував усю цю роботу, а й провадив і надалі провадитиме усі потрібні розкопи.

РЕШТКИ ЗАМКОВИХ БУДОВ У м. ХМІЛЬНИКУ НА ПОДІЛЛІ

Наталя Коцюбинська

Улітку минулого 1930 р., маючи відрядження від Кабінету українського мистецтва ВУАН до округ радянської Південно-Західньої України, щоб перевірити при збиранні через анкети відомості про селянське мистецтво, я була, переїздом, у м. Хмільнику кол. Вінницької округи. Це брудне і невеличке, нині районове, містечко—одне з найстаріших міст колишньої—„Подільської землі" зберігає й понині ще, забуті рештки замку, що його вперше побудували в XIV віці Коріятовичі. За довгий час свого існування замок перебув чимало руйнацій як давніх бойових, за часів польсько-козацьких та козацько-московських воєн і гайдамацьких та конфедератських повстань—так і новіших—ставши з „ласки" Катерини II, власністю зразу графа Безбородька, далі Левашева і, нарешті, Стеселя, що вибудував собі серед старого замковища розкішний ампіровий палац...

Од старих замкових будов залишилися тільки дві невисокі прямокутні криті соломою двоповерхові будови, що стоять обабіч в'їзної брами, підперті знизу, од зовнішніх мурів, контрфорсами; кутова вежа на протилежному боці замковища од р. Бога, що має теж назовні три потужні контрфорси та низом—бійниці, і рештки мурів навколо, подекуди цілком знесені... У замковищі тепер розташовано хмільницький колгосп. Обидва в'їзні будинки мають меш-

канців і не тільки людей—в правому од виїзду будинкові внизу свинюшник.

Кутова вежа, що її облуплений низ та контрфорси свідчать за себе литовського часу цеглою, зазнала метаморфоз. Після 1672 року турки переробили її на мечет, а коли в кінці XVIII ст. вступило сюди російське військо—з мечету зроблено церкву, а тепер це клюб хмільницьких піонерів.

У місті є цікава будова старої кам'яної синагоги.

На міському православному кладовищі заховалися дуже цікаві дерев'яні надгробки.

Старі будови Хмільницького замку я зафотографувала і неґативи зберігає К.У.М. (Каб. укр. мист.).

АРХЕОЛОГІЧНА ЗГАДКА

(про київські скарби, що їх знайдено р. 1898—1899)

Серій Рклїцький

I

Усі щирі прихильники того, щоб наші наукові цінності зосереджені були на терені України, з великою утіхою прочитали уміщену в ч. 136 (неділя 15-го червня 1930 р.) „Пролетарської Правди“ статтю про „Обмін науковими цінностями між УСРР й РСФРР“. Політиці зажерливого царату покладено край і віднині замість свідомого планового винищування історичних скарбів культурно-національного значіння на користь „столиці-центра“ стає уважне, за певним добором вилучення їх із різних сховищ Ленінґраду—Москви.

Це правдиве вирішення Паритетної комісії ЦВК СРР любовного, братерського розмежування наших скарбів минулого треба вітати. І за всяку ціну допомагати якнайточніш і якнайповніш їх виявляти, відшукувати, визначати скрізь, де вони розкидані.

І в цих рядках ми хочемо згадати за один виключного значіння наш, київський, скарб. Згадка ця буде одночасно й запитанням про долю цього скарбу: де він? В Ермітажі? У Державно-історичному музеї? У нас у Лаврському заповідникові чи в музеї ім. Шевченка частково? Зрадницяпам'ять не дає нам повної відповіді щодо його долі. Припустімо, що він розпорошений, певне зник значною мірою, втрачений.

Тим вчасніша буде наша за нього згадка. А коли він уже ввіходить до тої, як каже зазначена стаття, „чимало

систематизованої нумізматичної колекції, що її мають нам виділити Ермітаж, музей образотворчих мистецтв у Москві, Державно-історичний музей, то не пошкодить і коротенько нагадати про нього: свого часу писала за нього вся Европа. Тепер забули. Час достатній—32 роки! Як і про скарб Перещепинський, хоч, звісно, слави цього останнього він не покриває.

II

26-го листопада 1898 року у Києві, як ремонтовано велику Лаврську церкву, коли замість дерев'яної підлоги на хорах настилали кам'яну, найдено в ніші аж п'ятеро посудин (чотири олів'яні, п'ята діжечка) повнісіньких золотих та срібних грошей, медалей, личманів. Спеціяльна комісія в складі професорів П. О. Лашкарева, М. І. Петрова, В. З. Завітневича, урядовця від ген.-губернатора О. Х. Новицького, польського нумізмата Віттіга, працюючи протягом трьох днів, виявила таке; скарб складається з 6.184 золотих монет та медалей завважки разом 1 пуд 26 фунтів 50 золотників та 9.895 монет срібних вагою 16 пудів 27¾ фун. Місцеві нумізмати визначили тоді ж і вартість знайденого скарбу—вона коливалася між 200.000—300.000 карбованців. Наукова вартість його теж не абияка. Чи не за найкоштовніші речі треба вважати: 1) великий золотий медальйон імператорів Східньої римської імперії Констанція та Констанса (337—350 рр.), вибитий в м. Антіохії, 2) великого золотого медаля князя Костянтина Костянтиновича Острозького, доти зовсім незнана нумізматам, 3) величезного, теж золотого, медаля, завважки близько 100 червінців, короля польського Сіґізмунда III-го, що його, як гадають польські нумізмати, вибито на спогад про відсіч туркам під Хотином (датовано її роком 1621). Монет Московії не багато, але вони дуже рідкі. Михайла Хв.—два золоті, Олексія—теж два, Софії—один, Івана та Петра—теж один, як і Петра I один на 10 червінців. Так званих „ефімків", себто західньо-европейських талярів карбування Московської монетарні—232 XVII століття. Скрізною ланкою йдуть у цьому скарбі польські монети й медалі, переважно золоті Ст. Баторія аж до Яна Собєського. Тут були великі донативи Ст. Баторія та Сіґізмунда III, коронаційні червінці (Яна Казіміра—два). Були приватні родинні личмани князів Радзівілів, близько 10 медальйонів та личманів західньо-европейського походження з виображеннями сакральними (хрищення, святами богородиці, христа). Решта скарбу—монети турецько-татарські (почасти) або західньо-европейські вв. XV—XVII. За винятком Англії монетами цими репрезентовано всі західні дер-

жави за тих часів: Австро-Угорщину, міста Німецької Спілки, Бельґію, міста Ганзейської Спілки, Прусію, Данію, Швецію з талярами Риги, Ревеля, Нарви, Італію, Венецію, Еспанію, Портуґалію, Швайцарію, Франціо [1]).

На провесні року 1899-го міністерство двору відрядило до Лаври, як можна простежити за часописними даними того часу, відомого нумізмата, доглядача-охоронця нумізматичного відділу Ермітажу, О. К. Марцова. Вартість скарбу певно в частині інтересній Ермітажеві, урахував він в 65.000 крб., яку й запропонував соборові лаврських ченців від імені Ермітажу. Але покупці закордонних держав пропонували куди більшу суму. Тоді собор вирішив вдатись у цій справі до синоду: як той звелить, так і буде. І у Києві пішли чутки, що синод на цю пропозицію пристав.

Яка дальша доля цього найціннішого й найцікавішого на території Києва скарбу—журнали київські мовчать. По газетах ми тепер не мали часу розшукувати. Цікаво було б, до речі, дізнатись і про долю другого скарбу наступного року—1899-го 26-го серпня, в садибі Л. І. Бродського на Катеринінській вулиці знайдено: 1) дві золоті гривні—більшу вагою в 141 *г*, (33 зол.), меншу—в 95 *г* ($22^1/_2$ золотн.), 2) три золоті обручки, 3) 12 візантійських золотих монет X—XI ст. Оглянувши цей скарб, проф. В. Антонович визнав його за „знаменитий, великого історичного значіння“, бо гривень саме таких він ніде не бачив, хоч літопис наш і згадує за них, а на Волині, додає професор, ніби й знаходили такі гривні, але він їх не бачив, побачив їх уперше тут і перевірив їхню вагу. Цю схованку він ладен ув'язати або з походом короля польського Болеслава II-го на Київ (1077), або з якимсь із численних половецьких наскоків. „Киевская Старина“, що з неї ми взяли цю замітку (кн. X, р. 1899), про дальшу долю цього скарбу жадної звістки не дає.

Взагалі що більше цій величезної ваги справі присвячено буде в місцевій пресі згадок, споминів, обміну думками, тим краще, повніше й точніше її буде вирішено на користь нашій культурі й науці.

[1]) Н. Петров „Археологическая находка на хорах в великой церкви Киевопечерской Лавры“. Тр К. Дух. Акад. р. 1899, ч. VI, стор. 176—195.

Говорили собрали в ризницу „Лавры“ Ермитажу. Лаврский архив „Ермитажа“ 1898 г.

Лаврский клад 1898 г. был пересмотрен по высочайшему повелению Императорским Эрмитажем за 65 тыс. для нумизматического собрания Эрмитажа и необходимые отобрали и объединили экземпляры, а все остальное были предложены обратно Лавре по той же цене, по которой были куплены Эрмитажем. Но Лавра отказалась пересмотреть оставшиеся монеты и медали (их было еще много), и они были проданы Эрмитажем частным лицам, в Москву. Эти свидетельства

НБУ

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДОЛОГІЧНУ ПЕРЕБУДОВУ СТУДІЙ З АРХЕОЛОГІЇ

II

У попередньому числі „Хроніки археології та мистецтва“ ми відзначили були дві дискусії, присвячені питанням про нові методи в археології. Одна з них зв'язана з доповіддю Нікольського („Протонеоліт“), надрукованою в II т. „Труды первой всесоюзной конференции историков марксистов“. Друга постала з приводу доповіді А. Арціховського про нові методи археології, надрукованої в журналі „Историк-марксист“ ч. 14 [1]). Тепер ми відзначимо ще інші праці, в яких ці нові напрямки в студіях з археології себе виявляють. З них ми спинимось на статті Б. Луніна „На шляху до марксівської археології („Східній світ“, № 4—5 1930 р., с. 229—255), потім на цікавому інформаційному повідомленні про соціологічні завдання експедицій Державного історичного музею 1930 р. („Историк-Марксист“ 1930 р., кн. 17); а також звернемо увагу на працю В. Тан-Богораза „К вопросу о применении марксистского метода к изучению этнографических явлений“ („Этнография“. 1930. № 1—2).

Першу статтю Б. Луніна написано безперечно під впливом згаданих вище двох дискусій з приводу доповідей В. Нікольського та А. Арціховського. Автор свої твердження розгортає з того, що характеризує стару археологію, її увагу до вивчення окремих речей, нагадує відомий т. зв. могильний період археології, далі переходить до поставлення питання про сучасне поняття археології. „Основне значіння археології полягає в тих соціологічних узагальненнях, до яких може призводити вивчання матеріяльних пам'яток минулого“... Автор цілком правильно ставить далі питання про те, щоб усунути низку „антикварних“ поглядів та перейти на нові вимоги, які завдовольняли б пролетарську суспільність.

---

[1]) Про цю дискусію є також в „Вестнике Коммунист. Академии“ кн. 35—36, с. 322—25.

Ці свої загальні твердження автор ув'язує з оглядом стану археологічного вивчування північного Кавказу. Тому самий заголовок цієї праці має ще й підзаголовок „Нові методи та завдання студій з матеріяльної культури Півд. Кавказу". У другій частині, цьому питанню присвяченій, Б. Лунін зазначає, що в науковій спадщині за передреволюційного часу цієї території можна констатувати 1) однобічність та ненауковість, 2) брак планових підстав, 3) часом недбалий та неправильний підхід до розкопів (ст. 238). Ці твердження автор ілюструє конкретними прикладами; напр., розкопи Веселовського, становище із студіями над Боспорським царством, в археології порівнюючи добре розробленим. Буржуазна наука втворила таку історію Боспорського царства, що не відповідає вимогам справді наукового дослідження.

Дальше питання у автора щодо напрямків вивчення північного Кавказу по революції; автор відзначає зміни в методах розкопів, старі методи ліквідують, увагу тепер зосереджують на інших типах пам'яток культури (селищах), далі автор підкреслює інші позитивні риси археологічних тут дослідів, але зазначає й неґативні риси, впливи аматорства та шукання скарбів. Далі Б. Лунін звертає увагу на потребу приділити увагу студіям над економікою, колонізацією, релігійними віруваннями, а також ув'язці археологічних дослідів з роботами лінгвістичного порядку— яфетидологією. Така широка ув'язка археології з низкою інших дисциплін у дослідах північного Кавказу уможливить важливі наслідки.

Цю розвідку Б. Луніна можна розглядати як спробу конкретно переглянути питання, зв'язані з археологічними студіями північного Кавказу, виходячи з нових вимог щодо перебудови археології. Автор поставив кілька цікавих питань, але не всі з них достатньо широко висвітив. Безперечно в галузі методів розкопів тут для української археології нічого нового не подано, бо на Україні тут зроблено багато. Розкопи на Україні здебільшого переводять досконаліше, ніж по інших республіках Союзу і ввесь час під науковим контролем Всеукраїнського археологічного комітету у Києві.

Є також окремі спроби у Б. Луніна оцінити деяких представників російської археологічної науки. Так, напр., він каже щодо Ростовцева „Дослідження динаміки виробничо-клясових стосунків і інтересів у працях М. І. Ростовцева нема" (с. 245). Також наводить цитату з праці Фріче щодо Городцова про те, що основний принцип історичної концепції В. Городцова „бринить не в марксівському дусі" (с. 238). Обидві ці спроби ширше не розгорнуті.

Наприкінці своєї розвідки автор звертає увагу на значіння яфетодології для археології, покликуючись на відомі праці акад. Марра, Міщанінова. Маррову гадку — „Доба напруженого шукання дослідних шляхів, нових шляхів наукової творчости. Гуманітарні науки вже не в безвиході, а висаджені в повітря“ — Б. Лунін поставав, як мотто до своєї розвідки. Питання про марксизм та яфетидологію викликало було свого часу дискусію на тему „яфетична теорія і марксизм“ [1]). Наслідки цієї дискусії треба взяти тут також до уваги. Взагалі треба сказати, що розвідка Б. Луніна кинула струмінь свіжого повітря Низка загальних питань, що їх поставив у своїй статті Б. Лунін щодо виучування Кавказу потребує пильної уваги дослідників.

Як вияв цих нових напрямків, звертає на себе увагу цікаве інформаційне повідомлення Держ. історичного музею у Москві про соціологічні завдання експедицій 1930 р. [2]) Таких експедицій накреслено 8. Перша та друга на північ у Карелію та західню частину Вологод. губ. Тут у завдання ввіходить виучувати ці райони, де в IV—I тисячоліттях перед нашою ерою уклалося суспільство з родовим побутом; воно базувалося на полюванню та підсобних „промислах“, далі встановити зв'язок з неолітичною культурою у Скандинавії. Третя експедиція має характер фактурніший: потрібно вивчити на Уралі Каляжинське та Горбуновське торфовища, де знайдені будівлі на палях та дерево. Четверту експедицію мають вирядити до Вотської автономної области, щоб вивчити перехід від мотижного землеробства до „плужного“ землеробства. П'ята експедиція має вирушити в Осетію, щоб виучувати клясову диференціяцію серед алан доби ранніх часів февдалізації. Так само проєктують експедицію до Криму й у Судак, щоб виучувати рештки міських поселень трьох культур—татарської, ґенуезької та візантійської. Сьому експедицію мають вирядити до оз. Ільменя, щоб виучувати рештки осель февдального міського часу. Нарешті, остання восьма — в Єнісейський край має вивчати т. зв. „Афанасієвську“ культуру. Ми тепер не маємо відомостей про здобутки цих експедицій, але для нас важлива спроба соціологічного напрямку роботи самих експедицій; робота скерована не на те, щоб виявити речі, як це було в старій археології, а має певне конкретне завдання, певну тему.

Третя праця, що потребує уваги—це доповідь В. Г. Тан-Богораза, недавно надрукована в „Этнографии“ (1930 р.,

[1]) Надруковано в Збірнику „Проблемы Марксизма“, Ленінград, 1928 р., с. 243—297.

[2]) „Историк-марксист“ № 17, М. 1930 р., с. 133—5.

№ 1—2, с. 1—56), яку автор зачитав на засіданні соціологічної секції істор.-марксистів при Комакадемії СССР у Москві, на тему — „К вопросу о применении марксистского метода к изучению этнографических явлений“. У примітці від редакції зазначено, що ця стаття друкується в дискусійному порядку, а викладено дискусію буде у найближчому числі. Щодо своєї схеми, то автор на с. 13 зазначає „однако я не решился бы назвать предлагаемую мною схему ответственным термином „марксистского метода“, но полагаю, что она все же представляет некоторое приближение к этому методу“. Скільки ця праця важлива також і для археологів, подаємо тут коротко її зміст.

Автор визначає, що в етнографії доводилося провадити боротьбу „за метод матеріялістичний проти методу ідеалістичного“. Останнім часом, скільки чимало є надійних етнографічних матеріялів, скільки тепер дедалі ширше застосовують порівняльний метод особливо щодо матеріяльної культури, то цілком можливе „применение марксистского метода. Марксистский метод в этнографии является более углубленным, чем предшествовавшие ему элементарные методы“. „Только марксистский метод с его усложненным подходом, одновременно комплексным и диалектическим, дает возможность правильной классификации, объяснения и увязки этнографических явлений в одно целое“. Автор, окресливши значіння марксистського методу, відзначає, що в етнографії малу приділяли увагу „виробничим“ і „соціяльним“ явищам. На це він далі звертає увагу в своєму викладі, ілюструючи свої гадки численними прикладами. Так В. Тан-Богораз. зазначає, що „Этнография вместе с археологией свою серцевинную часть посвящают развитию основных производственных форм, охоты, скотоводства и земледелия, также развитию орудий и оружия, рыболовных и охотничьих ловушек и приемов, даже способом приготовления пищи, выделке одежды, постройке жилища и пр.“ (с. 20). Щоб розгорнути гадки, автор бере кілька етнографічних явищ—табу, весільний обряд, космографічні повір'я, релігійні вірування, фолькльорні леґенди тощо. Він подає після аналізи свою схему, поділену на чотири стадії, у вигляді таблиці; тут є такі рубрики: територія, суспільна організація, техніка, виробництво, їжа, одяг, житло, транспортові засоби, ремества, психіка, релігія. Сами стадії такі: „первая собирательная стадия сухопутный вариант“ щодо техніки, окреслюється час—„вероятно ранний палеолит“, „вторая собирательная стадия—варианты охоты“—це час пізнього палеоліту та неоліт, нарешті, третя стадія—„скотоводство мясное (до перехода к молочному)“—

уживання металю, запозиченого в осілої людности. З цією стадією в обох її варіянтах пов'язаний родовий устрій; четверта стадія—орне землеробство є вже перехід від родового устрою до клясового суспільства. Цю схему у поданому вигляді не можна вважати за закінчену. З неї можна бачити, що тут виявлені погляди етногеографічної школи, деякі представники якої вважають себе близькими до марксизму. Ми з неї не бачимо відповідної характеристики суспільно-економічних формацій. За Марксом (Капітал т. III, ч. 2, с. 407. М. 1908) кожен засіб продукції „виявляє дану ступінь суспільних продукційних сил і дані форми їх розвитку, як свою історичну умову, що сама з'являється історично укладеним результатом і продуктом попереднього процесу та з якого, як зі своєї нової основи виходить новий засіб виробництва". Цього в схемі проф. Богораз-Тана не маємо. Тут, напр., неоліт об'єднаний з пізнішим палеолітом. Це іменується загальним варіянтом—полюванням. Вже Енґельс звернув увагу на потребу докладнішої диференціяції („Походження сем'ї, приватної власности та держави").

Можна було б ще вказати хиби та неясності, які є в цій схемі Богораз-Тана. Вони стверджують складність цього питання та потребу методологічного озброєння вимогами сучасної науки при розв'язанні цього питання.

К. Т.

НБУ

VARIA

МІЗЕНСЬКА ПАЛЕОЛІТИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ ВУАН В ТРАВНІ—ЧЕРВНІ ТА ВЕРЕСНІ—ЖОВТНІ 1930 р.

У зв'язку з готуванням до ювілею ВУАН, Кабінет антропології Хв. Вовка відновив розкопи палеолітичних стацій в с. Мізині на Чернігівщині, що їх розпочав рр. 1908 та 1916 акад. ВУАН небіжчик Хв. Вовк. Головні здобутки мізинської експедиції р. 1930 полягають не так у виявленні численних крем'яних та кістяних виробів, як у стратиграфічних та геологічних спостереженнях, зроблених під час розкопів; остаточно встановлено, що є два відокремлені культурні прошарки. Розкопи року 1930 (як і попередні) переведено на півн.-східньому схилі плята, що його руйнують весняні води, проте, культурний шар, як виявилося, не був порушений. З окремих знахідок варто відзначити кістяні орнаментовані пластинки, крім того здобуто великий палеонтологічний матеріял і силу крем'яних виробів. Під час розкопів зроблено кілька археологічних шурфів (до глибини крейдяного шару) зроблено аж до 200 світлин.

До експедиції ввіходили М. Я. Рудинський (керівник експедиції), акад. В. В. Різниченко (геологія), М. О. Бурчак, Абрамович (геологи) та співробітники Кабінету антропології Н. М. Брояківська (передісторик), Л. Є. Кістяківський (археолог), М. Токарський (передісторик).

Оскільки виявлено, що культурний шар іде далі під плято, мізинську стацію треба досліджувати далі. Про наслідки роботи мізинської експедиції 1930 р. буде надруковано у V томі „Антропології", річнику Каб. антропології.

(З повідомлення *Л. К.*)

РЕКОҐНОСЦІЮВАННЯ НА ДЮННИХ СТАЦІЯХ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ТА ШЕПЕЛИЦЬКОГО РАЙОНІВ р. 1930.

Улітку і восени р. 1930 геоботанічна вишукова партія під керівництвом Г. Г. Черноголовка геоботанічно досліджувала болота в Чорнобильському та Шепелицькому р.р. на північ від р. Прип'яті. Під час цих дослідів керівник партії Г. Г. Черноголовко та його асистент М. А. Ласточкин оглянули дюни, що містилися поблизу місця робіт експедиції і зібрали велику збірку енеолітичної кераміки, яку подарували Археологічному музеєві ВУАН, що його мають незабаром розгорнути на терені Лаврського заповідника.

Найчисленніші примірники кераміки зібрано на трьох дюнах біля с. Зимовища Шепелицького р. (Київської округи) коло старороччя р. Прип'яті. Кераміка грубого виробу з рясною домішкою кварцевих зерен—червонувата з надвірнього боку і чорна з середини посуду; є й удосконаленішого виробу з вигладженими поверхнями, гарно орнаментована ямками, рисками, дрібним орнаментом, виробленим тонким мотузком, обкрученим навкруги палички. Є інтересні зразки орнаментованих вінців, при чому є зразки вінців, оздоблених ямками, відтиснутими

карбом не тільки на надвірньому, а й внутрішньому боці посудини. Усі ці черепки з посудин, вироблених без ганчарського кола. Крім дюн біля с. Зимовища оглянуто дюни в ур. Лужок біля с. Чорнина Жукинського р., Київської округи. Тут також зібрано зразки енеолітичної кераміки, як грубшого виробу з домішкою кварцевих зерен, так і удосконаленішого. Поміж орнаментами, що прикрашали ці керамічні вироби, знайдено дрібний мотузковий орнамент. Біля с. Старосілля Чорнобильськ. р. Київської округи зібрані дрібні черепки кераміки XVII—XVIII ст.

Велику збірку зразків енеолітичної кераміки подарував Археологічному музеєві Г. Г. Чорноголовка, що її він зібрав улітку 1930 р. на дюнах біля пристані с. Глібівки Димирського р. Київської окр. Тут також треба відзначити кераміку грубшого виробу з рясною домішкою до глини товченого кварцю й удосконаленішого виробу без помітної домішки до глини, порівнюючи тонкостінної, з виглаженими поверхнями. Поміж орнаментами є такі: мотузковий, витиснений карбом, округлі ямки під вінцями.

К.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ У ПЕРЕЯСЛАВСЬКОМУ РАЙОНІ р. 1930

Археологічну роботу протягом 1930 р. я перевів здебільшого за принципом територіяльного дослідження. За об'єкт дослідження було Дніпрова долина, власне окремі пункти на ділянці між Києвом та Черкасами по цій долині.

У травні 1930 р. зроблено екскурсію в околиці Переяслава, де знайдено на південь од міста, приблизно за 3 *км*, на схилі II тераси (р. Дніпра), близько шляху з Переяслава до Золотоноші, стацію, що її поверхню розвіяно та розорано. Тут трапляються фраґменти енеолітичного та слов'янського посуду, маленькі шматочки брондзи, шиферу тощо.

Виміряно також 2 хрести з білого терехтемирівського пісківцю: один на т. з. „Ватуриній горі" біля с. Зарубинець, а другий на „Хрестовій могилі" біля с. Хоцьок Переяславського р-ну. На південний захід од с. Хоцьок праворуч від дороги з с. Хоцьок до хут. Свининці, на гребені II тераси (р. Дніпра), констатовано величезне городище, захищене валом, що охоплює його з півдня, півночі та сходу; на заході його захищає природне урвище тераси. Завдовжки вал до 1 *км*. Городище заросло лісом, частину його тепер вирубано.

У червні 1930 р., працюючи на Державному рибному заповідникові „Конча-Заспа", я обслідував стацію на захід од с. Віта-Литовська, що лежить на дюнах між с. Пироговим та с. Вітою-Литовською. Дюни ці розташовані на II терасі Дніпрового берега, що приблизно в центрі с. Пирогова притуляється до правого корінного берега Дніпра.

Для цієї стації характерні великі видими, що лежать поміж високенькими дюнами. Видими багаті на дрібні фраґменти грубого енеолітичного посуду; в одному видимі знайдено попсовану частину глиняного енеолітичного посуду з орнаментованими насічками вінцями.

У серпні 1930 р. археологічні екскурсії переведено навколо с. Хоцьок Переяславського р-ну та на правому Дніпровому березі навколо с.с. Зарубинець та Григорівки, Переяславського р-ну.

На південь від с. Хоцьок в ур. „Саськове" (II тераса Дніпрова) на дюнній гряді, що трохи підвищується над місцевістю, знайдено фраґменти енеолітичного посуду з дрібномереженим та ямкуватим орнаментом.

В ур. „Дацькі" над болотом на притерасових дюнних заплавинах р. Дніпра знайдено стацію, для якої характерні невеликі видими з фраґментами енеолітичного посуду, зовсім не поруйновані вітром, деякі прикрашені найліпшим рельєфним орнаментом. Видими на поверхні цієї стації розташовані колом і порівнюючи недавнього походження. Постали вони, мабуть, через те, що вирубано ліс.

Поблизу хут. Свининці по дорові з цього хутора м-ка Ліплявого на II Двіпровій терасі, що її поверхня має тут виразно виявлений дюнний характер, в ур. „Бекет“ трапляються фраґменти енеолітичного та слов'янського посуду, шифер, залізні фраґменти тощо. На схилах великих дюн відслонюється культурний шар 0,30 *м* завгрубшки, дуже чорний та піскуватий. У с. Зарубинцях продовжено розвідки на „Батуринів горі“ та в ур. „Мала Гора“ (розпочаті 1929 р.), що дали цікаві зразки скитської кераміки та орнаменту.

Поблизу с. Григорівки в районі кар'єру терехтемирівського пісківцю трапляються у системі найвищих нашарувань фраґменти грубого енеолітичного посуду та уламки мамутячої кістки.

На південь од с. Григорівки констатовано археологічні знахідки в трьох пунктах: гора Віненська, ур. Клин та ур. Городок, на якому розташовано городище діяметром 60 *м*, дуже порубиноване шанцями під час війни. В уроч. „Городок“ найбагатша на знахідки частина, що лежить праворуч від шляху, який проходить цим урочищем. Тут трапляються фраґменти слов'янського та амфорного грубостінного посуду, шифер, уламки скляних обручок тощо.

А. Піонтковський

НЕЗВИЧАЙНА ПАМ'ЯТКА З ДОБИ ПІЗНЬОГО НЕОЛІТУ

Наприкінці літа та восени р. 1930 М. О. Макаренко досліджував поховання доби пізнього неоліту на березі р. Кальміуса проти Маріюполя. Ці поховання нічим на поверхні землі не відзначені, виявлено випадково під час великих будівельних робіт Озівсталі.

Досі поховань неолітичної доби на території України не було відомо. Виявлені поховання до того ж подають ще невідомий дотепер матеріял надзвичайної наукової вартости. Місце поховання являло собою смугу (28 *м* завд. і біля 2 *м* завширшки), на якій лежали у три шари один на одному 124 людські кістяки. Їх покладено головами або на захід або на схід. Кістки (особливо жіночі та дитячі) були рясно прикрашені кістяними та вирізаними з кабанячих ікол пластинками, що були, очевидячки, нашиті на одіж, а також черепашками з Озівського моря та перламутровими намистинами. Біля деяких кістяків були крем'яні ножі, сокирки з приполірованими лезами, кам'яні булави округлі з 4 півкульками на боках. Усі небіжчики були добре присипані червоною охристою глиною, чому місце цих поховань гостро вимальовувалося червоною смугою на жовтому ґрунті.

М. О. Макаренко вирізав одно поховання рясно прикрашене кістяними оздобами і передав цю вирізку до Маріюпільського музею.

Важано було б, щоб цей надзвичайно цінний матеріял автор обробив і опублікував якнайшвидше до відому громадянства та наукових працівників.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ р. 1929 ДОНБАСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ЛУГАНЩИНІ

Цю працю пророблено від Луганського краєвого музею разом з активом Археологічної секції Наукового товариства Донеччини під керівництвом С. А. Локтюшова. Вона складалася з розкопів могил й розвідок палеометалічних дюнних стацій.

Розкопано 3 могили—в околицях Луганського (дві могили) й біля с. Вергунки. У могилі 1 виявлено 23 поховання, з них 14 були у насипі в ямах, а решта в ґрунті в вирізаних у ньому катакомбах. Кістяки лежали покорчено переважно на лівому боці, біля них знайдено глеки або їх фраґменти, біля деяких черепів знайдено мідяні і одне срібне кілечко,

намистини—кістяні циліндричні, бірюзові, шматочки червоної охри, мармурова булава, мідяний ніж. Знайдено 2 деформовані черепи. Деякий посуд з катакомбних могил аналогічний північно-кавказьким глекам бронзової доби.

У могилі 2 виявлено 27 поховань; з них 22 були в насипу, а 5 ґрунтові—1 ямне й 4 катакомбні. Кістяки були зорієнтовані на N 0—0 або О і лежали переважно на лівому боці. Біля кожного кістяка знайдено або фраґменти посуду або (зрідка) цілий глек. 24-те поховання було колективне—тут поховано 4 кістяки (три на лівому боці і один на правому). Кістяки були пофарбовані у червону охру і належали—1 дорослій людині, 2—підліткам й 1 дитині. У кожного в ногах стояв глек. Біля дитячого черепа лежала мідяна намистинка. Третя могила, що її розкопано, містилася біля с. Вергунки. У ній виявлено 13 поховань, здебільшого вони були порушновані (12 поховань в насипу, 1 в ґрунті катакомбного типу). У катакомбному похованні знайдено залишки покорченого кістяка; на правому боці біля черепа лежав у фраґментах глек і діяритова куляста булава з початим свердлінням.

Розвідки переведено на 3 палеометалічних стаціях. З них розвідки на двох прирічкових стаціях на березі р. Евсуги та на березі річища р. Донця біля Слов'яносербського багато матеріялу не дали. Черепки з посуду, що їх тут зібрано, переважно неорнаментовані і наближаються до кераміки поховань покорчених кістяків у насипу могил. Більший матеріял зібрано на дюнній стації біля хутора Кондрашівки за $2^2/_4$ *км* на схід від Луганської стації. На цій дюні (Кібікінській) в дослідчою метою прокладено кілька рівнобіжних траншей. Культурний шар (завгруб. 23—31 *см*) містивсь в піскових шарах дюни (рясніший шар) і в ґрунтових верствах сусіднього з дюною поріччя річища р. Донця. У дюнному культурному шарі виявлено рештки житла з побутовими речами (кераміка й кам'яні вироби). Від житла збереглася долівка у вигляді неправильної чотирикутної площинки убитої глини (2,40×3,02×0,24 *м*). По краях її містилися шматки печини (обпаленої глини) з відбитками очерету, а в одному кутку знайдено частину обвугленого стовпчика. З побутових речей знайдено чорний глиняний глек, маленький глечик, фраґменти від двох посудин, 23 орнаментовані фраґменти посуду, кварцитові вироби та уламки їх (ножі, долота), крем'яне знаряддя, кварцитова зернотерка, 5 кварцитових брусків, 3 цілі і 6 уламків кварцитових серпів, шматок пісковцю з ознаками, що він був у приладді, щоб виздобувати вогонь, 2 шматочки крейди та червоної охри.

(З звідомлення С. Локтюшова за археологічні досліди на Луганщині р. 1929, надісланого до ВУАК-у)).

З НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ РОБОТИ КОМІСІЇ ВУАК'-у ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Останніми роками (1927—1930) з ініціятиви Комісії ВУАК-у для виучування трипільської культури переведено низку дальших розкопів та розвідок пам'яток цієї культури на терені України. З цих дослідів треба відзначити розкопи с. Володимирівки Підвисоцького р. на Гуманщині (перевів Б П. Безвенглинський). Тут виявлено цікаве споруження двох орнаментальних засобів—мальованого і т. зв. „ритованого" (у вигляді втиснутих візерунків) на одному посуді. Крім того, знайдено залишки печі. У с. Майданицькому на Гуманщині (теж розкопи В. П. Безвенглинського) виявлено кераміку трипільської культури сушківського типу (див. збірн. „Трипільська культура на Україні" в. І. 1926, ст. В. Козловської. „Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині"). Р. 1928 переведено розкопи (М. О. Макаренко) біля с. Чічиркиївки на Звиногородщині. Тут пам'ятки трипільської культури

виявлені ще р. 1904. Нові розкопи виявили тут кераміку, також близьку до сушківського типу. Крім того, знайдено фраґмент „хатки" типу сушківської і глиняну річ у вигляді „хатки" тільки без деталей унутрішньої частини житла, мальовану усередині. Перед тим у с. Колодяжному на Волині два роки досліджувано (С. С. Гамченко) рештки споруджень трипільської культури. Крім посудин та їх фраґментів тут знайдено мідяну сокирку і глиняні людські фігурки досить великого розміру, реалістично виображені. На Тульчинщині рр. 1928—1929 переведено розкопи (С. С. Гамченко) у 4 пунктах: 1) Біля с. Білий-Камінь. Чечельницького р.; тут поміж тваринних глиняних фігурок є виображення птахів 2) Біля с. Печери (уроч. „Скала") Шпіківського р. констатовано поруйновані точки (руїни споруджень трипільської культури). Поміж керамічних виробів тут знайдено фраґменти конелюрного посуду з ритованим орнаментом. 3) Біля с. Морковці, Вапнярського р. виявлено велику площу з залишками споруджень трипільської культури, що добре збереглися. 4) Нарешті біля с. Стіни (уроч. „Могилки") виявлено дуже інтересні рештки будівель трипільської культури, оточені вапняком. Тут знайдено багато крем'яного, кістяного та рогового знаряддя. Цікаво також, що знайдено 9 фраґментів денців посуду з відбитками різної тканини. В уроч. „Суха стіна" зафіксовано 15 рядків споруджень трипільської культури. На Білоцерківщині р. 1929 почато досліджувати трипільську культуру (розкопи В. Козловської) біля с. Черепина в уроч. „Пилипів хутір". Р. 1930 інтересні досліди з галузі трипільської культури переведено в таких місцях 1) У с. Краснотавці на Гуманщині (розкопи П. П. Курінного, раніше там переводив розвідкові розкопи В. П. Безвенглинський). Тут виявлено борисівський тип ритованої кераміки (у с. Борисівці коп. Липовецького пов. розкопував рештки трипільської культури небіжчик акад. М. Т. Біляшівський; він виявив відмінний тип кераміки з глибоким ритованим орнаментом), а також мальованої білої з червоним. 2) У с. Андріївці на Шевченківщині (розкопи С. С. Гамченка) на землі комуни „Надія" виявлено стик ритованої кераміки культури *A* з мальованою культурою *B* (Хвойчин розподіл культур). 3) У Києві на Сирцю, ще р. 1928 виявив сліди трипільської культури А. А. Піонтковський. Р.р. 1929—1930 переведено розвідки (В. Козловська та А. А. Піонтковський). Виявлені пам'ятки трипільської культури містяться в піщаному ґрунті і належать до дуже рідкого типу трипілля—дюнного. Є рештки мальованої кераміки, а також неорнаментованої грубої кераміки, виготовленої з місцевої глини. Частину згаданого розкопкового матеріялу має бути уміщено у II—III вип. збірника „Трипільська культура на Україні", присвяченому пам'яті В. Б. Хвойки.

В. К.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ НА ПІВН.-ЗАХІДНЬОМУ КАВКАЗІ

Останніми часами, завдяки тому, що на Півн.-Західньому Кавказі засновано багато вишів, виник інтерес до питань краєзнавчого характеру і поширилися науково-дослідчі праці, зв'язані з вивчуванням зазначеного району. Останніми роками зорганізовано систематичні дослідження давніх городищ та селищ територій Півн.-Західнього Кавказу. Було висунуто потребу широко дослідити в найближчі роки 15 городищ, що їх виявлено за останніх часів. Обслідувано городище біля м. Краснодару; ці досліди дали матеріяли для уявлення про деякі народи, що входили до Боспорського царства.

Восени 1928 р. досліджено друге городище біля ст. Єлізаветінської. Великі могили біля нього розкопано вже перед усесвітньою війною (розкопи М. І. Веселовського). На поверхні цього городища зібрано багато керамічного матеріялу, були й клейновані вуха амфор.

Р. 1928 на півн.-захід од ст. Кримської обслідувано давню

кам'яну фортецю і в околицях зібрано фраґменти кераміки і мідяні монети доби Боспорського царства. На одній монеті є тамга. Цей знак дає підставу розсунути межі Боспорського царства на азіятському кордоні II ст. до зазначеного місця і вважати згадану кам'яницю за фортецю проти наступу „варварів".

На узбережжю Чорного моря в районі Анапи-Новоросійська досліджено скринькові поховання. Досліди в районі м. Анапи скеровано на те, щоб розшукати давнє селище. Виявлено його сліди.

(З повідомлення проф. Н. А. Захарова про археологічні обслідування на півн.-західньому Кавказі. Журн. „Новый восток" ч. 26—27, р. 1929, відд. „Хроніка").

РОЗКОПИ НА ОСТРОВІ БЕРЕЗАНІ р. 1930

На засіданні ВУАК-у 29/VIII—30 р. М. Ф. Болтенко зробив доповідь про наслідки дослідів р. 1930 на о. Березані. Ці досліди продовжували попередні, що їх раніш тут переводили Скадовський, Штерн, а останнім часом Болтенко. Розкопи р. 1930 охопили територію т. зв. турецьких валів на о. Березані. Тут знайдено руїни римської будівлі, яку знищила пожежа. Виявлено піч, складену з каміння, також римських часів. Черінь цієї печі був вимощений черепками грецьких амфор, що їх використали для цього римляни. Знайдено також ливарню з горном та заліаною жужелицею того ж часу.

Найцікавіше те, що останні розкопи виявили на о-ві Березані досить значний культурний шар пізньо слов'янських часів (часи ран. февдалізму) з керамікою характерною також для середньодніпрянських (київських тощо) селищ та городищ. Ці знахідки, відколи відкрито слов'янські селища на території Дніпрельстану, доповнюють матеріял щодо торговельних зв'язків середнього Дніпра через пороги з Березанню і цим, мабуть, стверджують літописні відомості.—Своїми рештками матеріяльної культури часів клясичних—грецьких та римських, потім пізніших часів (слов'янських, татарських, турецьких) о. Березань притягає до себе увагу дедалі більшу. Постає потреба ширше її вивчати в зв'язку з іншими пам'ятками України. За давніх часів людність о. Березані безперечно була зв'язана з Ольбією, що її розквіт припадає вже на той час, коли оселя на о. Березані починає занепадати. Пізніші часи Березані також варт ув'язати не тільки з середнім Дніпром, але з Галичиною (через Дністер).

Цікавий матеріял, що дали вже розкопи на о. Березані, висуває низку проблем з давніх та пізніших часів, роз'язання яких матиме значіння для вивчування Південної України.

ВИЯВЛЕННЯ ФАРБОВАНОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КЕРАМІКИ

Досі уявлення про слов'янську кераміку часів раннього февдалізму зв'язано з уявленням про посуд переважно вироблений на колі, більш-менш рясно оздоблений хвилястими і простими лініями, рідше іншим орнаментом, але завсіди орнаментом, вдушеним у глину, або зовсім не орнаментований. Сьогодні ми повинні доповнити це уявлення і до типів слов'янського посуду додати тип фарбованої кераміки.

Розкопи, що їх перевела на Білоцерківщині восени р. 1930 В. Козловська, виявили новий, ще не відомий в археології, тип фарбованого посуду XII—XIII ст. н. е. у селищі та городищі біля с. Буків. Фарбована слов'янська кераміка вражає своєю простотою—єдина фарба, що її уживано—це біла. В основу оздоби посуду покладено комбінацію білої фарби і природного кольору глини. Посудинки пофарбовані здебільшого на

вінцях, під вінцями залишено 1—2 вузькі смужечки природного кольору глини. Вичеревок теж пофарбований, але долішня частина посудки від денця залишена здебільше не пофарбована. Так досягнено комбінації білої фарби з сірим, брунастим, ясножовтим, рожевожовтим кольором глини. Цікаві комбінації оздоби посуду з нарізним орнаментом й пофарбованим білим тлом. Цей матеріял, також дуже важливий для вивчування мистецтва XII—XIII ст., буде опублікований ширше при першій спромозі.

ЗАПОВІДНИК „КНЯЖА ГОРА“

За клопотанням Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН та заходами Дніпропетровської краєвої інспектури охорони пам'яток культури за участю заповідника „Шевченкова могила“ НКО УСРР оголосив археологічний заповідник „Княжа Гора“, прилучивши його до заповідника „Шевченкова могила“. Спеціяльна комісія у складі представника НКО, ВУАК-у, Канівського РВК, заповідника „Шевченкова могила“ десь 11 VIII 1930 р. визначила межі заповідника „Княжа Гора“.

Цей заповідник становить щось виняткове, надзвичайне, бо являє собою чималий етап історії матеріяльної культури, починаючи з неоліту й, перейшовши через скитську добу, кінчає ранньою добою февдалізму на Україні.

Деякі пункти археологи вже досліджували (Самоквасов, Тарновський, акад. Біляшівський), напр., Княжу гору, що своїми знахідками вразила археологів; тут же ще чекає на дослідника узгір'я Княжої гори, Мар'їна гора та плято поміж ними, Велике городище та Мале, де можна збирати фраґменти посуду просто на поверхні.

Треба зазначити, що до утворення цього заповідника прихильно ставилися Шевченківський ОВК та Канівський РВК. Не мало енерґії приклали до цієї справи інспектор охор. пам. культури тов. Козар та директор заповідника „Шевченкова могила“ тов. Калюжний, що до кошторису заповідника на наступний рік вніс і суму на археологічні досліди на згаданому заповіднику. А такі досліди потрібно перевести якнайшвидше, бо дощова вода розмиває цінні місця й заносить у Дніпро дуже важливі для науки археологічні речі, і вони назавсіди гинуть безвороття.

Д. М.

З ДІЯЛЬНОСТИ ДНІПРОПЕТРІВСЬКОЇ КРАЄВОЇ ІНСПЕКТУРИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК МАТЕРІЯЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ЗА 1929/1930 р.

Головна праця Інспектури протягом зазначеного року полягала в тому, що вона виявляла нові пам'ятки матеріяльної культури, які потребують охорони, та охороняла ті, що їх уже узято під охорону. Усього на 1/X 1930 р. зареєстрово 153 об'єкти. По округах вони розподіляються так: на Шевченківщині—39, з них 9 революційних пам'яток, на Кременчуччині—25, з них 3 революційні; на Дніпропетровщині—53, з них 18 революційних; на Запоріжжі—31, з них революційних 16; на частині Криворіжжя—5. З усіх 153 пам'яток місцевого значіння—141, а республіканського—12. Інспектура має 34 кореспонденти.

У галузі науково-дослідчій переведено виміри кількох архітектурних пам'яток. Крім того інспектор для охорони П. А. Козар працював у науково-дослідчій експедиції території Дніпрельстану, переводячи археологічні розкопи.

(З копії звідомлення Дніпропетр. Ком. по охороні пам'яток мат. культури, надісланої до ВУАК-у).

ДО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО РОЗКОПИ П. В. ХАРЛАМПОВИЧА У ПЕРШОМАЙСЬКІЙ ОКРУЗІ р. 1929 „ХРОНІКА АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА“ ч. 1, стор, 76).

Як додатково повідомляє П. В. Харлампович, з трьох розкопаних р. 1929 могил дві належать до доби покорчених кістяків, а одна, що міститься поміж Першомайським та с. Чаусовим, належить до значно пізнішого часу; як гадає керівник розкопів, це ногайська могила. Над цим похованням була площа, викладена камінням.

У Богопільській могилі, крім глиняної посудини, знайдено маленьку брондзову застібку.

НБУ

ПРАЦЯ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИХ УСТАНОВ

ДЕЩО ПРО З'ЇЗД АНАТОМІВ, ЗООЛОГІВ ТА ГІСТОЛОГІВ СОЮЗУ У КИЄВІ

Антропологія, як наука про людину, на терені нашого Союзу серед інших дисциплін природничих наук, на жаль, досі не здобула собі певного належного місця, а проте вона широко могла б не тільки стати в пригоді щодо вивчення самої природи людини, расових та національних відмін людства, але й допомогти розв'язати низку суто практичних питань — в напрямку, скажімо, раціоналізації деякого виробництва, потрібного для широкого вжитку людині, раціоналізації праці в зв'язку з фізичним розвитком як окремої людини, так і різних груп за професіями тощо.

Особливо на Україні не досить уважно ставляться й не надають належного значіння антропології; звідси й виникають досить сумні факти: практично антропологію не зараховують до навчальної системи вишів, вона не поширюється серед широких кіл громадянства та ще й умови для її розвитку далеко покищо не сприятливі.

З тим більшою втіхою доводиться відзначити й вітати організований від Народнього Комісаріяту Освіти УСРР IV Всесоюзний з'їзд анатомів, зоологів та гістологів, що відбувсь у Києві в травні 1930 р. З'їзд цей мав окрему Секцію антропології, що притягла до себе увагу багатьох антропологів Союзу як „теоретиків", так і „практиків", що особисто прибули на з'їзд, чи надіслали до нього свої доповіді. Чимало антропологів, які бажали взяти у ньому участь, не мали змоги через об'єктивні причини прибути. Через те дарма що доповідів зачитано багато й на різноманітні теми систематичности й витриманої плановости в роботі Секції не було. Усе ж доповіді ці здебільшого викликали до себе великий інтерес і жвавий обмін думками. За найголовніший момент з'їзду, в даному разі антропологів, треба відзначити його резолютивну частину, що справді відбила справжній настрій, справжні прагнення учасників з'їзду, а саме—стати на нові наукові рейки, вивести антропологію із системи колишніх схоластичних наук, наблизити її до практичних питань сучасного життя, а також поставити чимало головніших питань що до вдосконалення й розвитку на терені Союзу антропологічних дисциплін (викладання по вишах, готування кадрів, уніфікація методів антропологічного дослідження тощо), крім того, виразно висловлено потребу тісніше ув'язати антропологію з іншими спорідненими дисциплінами (медицина, педологія, історія, археологія, етнологія тощо).

Усіх прийнятих на Секції, а також і на пленумі З'їзду в цілому резолюцій тут не наводитимемо, бо їх, безперечно, буде вміщено в „Працях" З'їзду чи в інших друкованих органах.

Вважаємо за корисне на сторінках органу Всеукраїнського археологічного комітету подати тільки кілька характерних резолюцій, які, на нашу думку, можуть бути найцікавіші для його читачів.

1. Загально-принципового характеру—„про расові проблеми" (доповідь М. А. Гремяцького) „IV Всесоюзний З'їзд анатомів, зоологів та гі-

стологів вітає почин московської групи в справі перегляду проблем антропології з погляду діялектичного матеріялізму, констатує, що саме на часі поставити методологічні проблеми на всеньку їх широчінь і приєднується до г ловніших доповідачевих тверджень, а саме: 1) необхідно визнати громадську природу людини за керівний методологічний принцип у виучуванні й пояснюванні явищ, що відбуваються в людському оточенні. 2) Якісна своєрідність ходу еволюції людини, яка не зводиться лише до чисто біологічної закономірности. 3) Спекуляції антропологічних напрямків (Ляпуж, Гюнтер т. і.) на розуміннях „вищої“ та „нижчої“ раси—науково цілком непридатні і мають клясово-вороже настановлення (тенденційність). 4) У дальшому неминуче потрібно теоретично розробляти і практично виучувати расовий склад людности СРСР“.

II. На доповідь проф. О. С. Грушевського .. „Визнаючи, що дуже важливо виучувати й розробляти питання. зв'язані з давньою міґрацією племін на терені УСРР та суміжних республік СРСР, З'їзд уважає за дуже бажане: 1) притягати до цієї роботи, окрім істориків, ще й антропологів, археологів та етнологів; 2) укладати мапи поширення давніх та сьогочасних етнічних груп на територіях республік Союзу“.

III. На доповідь Г. Ф. Дебеца, на жаль, єдину на З'їзді тему, близьку до археології („Палеоантропологія північної Азії“)... „З'їзд уважає за потрібне прохати наросвіти республік СРСР запропонувати тт. археологам, як збиратимуть вони остеологічні матеріяли з розкопів, включати сюди не самі черепи, але, принаймні, і довгі кістки людини“.

Інші резолюції як вище почасти вже й зазначалося, стосуються до таких питань: антропологія на службі радянській владі; готування антропологічних кадрів; викладання антропології у вишах на природничих відділах, медфаках, педфаках, етнофаках та уніфікація методів антропологічного дослідження.

Треба сподіватися, що ці ухвали З'їзду якнайскорше й дійсно увійдуть у життя.

А. Н.

УКЛАДАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАП ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

В українській археологічній науці цій справі приділювано не раз вже чимало уваги. Ми маємо спеціяльно видані у минулому археологічні мапи окремих територіяльних одиниць України—Київщини та Волині (проф. В. Б. Антоновича). Поділля (Е. Сіцінського за мат. В. Б. Антоновича), Харківщини (акад. Д. І. Багалія), також маємо видані деякі окремі матеріяли, дуже цінні для археологічної мапи України (напр., деякі матеріяли в „Записках Львівського Наукового Товариства“ та в інших виданнях). Ці видання, як бачимо, не охопили цілої території України; вони йшли за тодішніми адміністративними одиницями і при сучасних дослідах до них теж доводиться звертатися, бо вони дають для зазначених в них територій вичерпливий матеріял, що пощастило дослідникам зібрати перед тим як їх видано.

Нові відомості щодо археологічного минулого України, здобуті тепер, чимало поповнюють видані раніш археологічні мапи. Запровадження нових, досконаліших методів щодо вивчення історії матеріяльної культури потребує також уточнити спосіб укладати відомості для археологічної мапи. Тепер вже приділяють велику увагу виучуванню селищ, стацій, виявленню осель первісної людини,—пам'яткам, що дають уявлення про буденне життя давніх осельників. Могили, що на дослідження їх раніше звернено було головну увагу, не дають потрібного на це матеріялу. Тому новий розкопковий матеріял пореволюційного часу ще чіткіш та виразніш поставив питання про потребу систематично збирати відомості для укладання археологічної мапи.

Цю справу кілька раз порушувано на засіданнях Археологічного відділу ВУАК'у, чимало часу на його обмірковання присвячувано; саму справу з археологічною мапою, що почала вже набирати чималої актуальности, ухвалено розв'язати, розгорнувши коло збирання відомостей про археологічну мапу якнайширшу роботу. Ухвалено також утворити відповідну картотеку у ВУАК-у, де було б зібрано відомості про археологічне минуле України якнайширше. В міру того, як підготовлювано матеріяли, ухвалено збирати матеріяли по окремих добах історії матеріяльної культури на Україні. Передбачається зробити 2 картотеки 1) по певних добах, 2) по місцевостях. У них має бути скупчений матеріял, як відомий з минулих дослідів, так і на підставі новіших щодо території України. У цьому напрямкові вже розпочалася робота. На 1/XI 1930 р. складено 10.000 карток.

М. Т.

СОФІЙСЬКА КОМІСІЯ ПРИ ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМІТЕТІ ВУАН

Серед пам'яток мистецтва февдальних часів на Україні Київської держави та пізніших часів чималу увагу дослідників історії мистецтва притягала до себе Київська Софія. Вона, безперечно, як сама, так і разом з іншими подібними пам'ятками у Чернігові, Острі та інших місцях яскраво виявляє мистецькі та суспільні інтереси панівних верстов тогочасних. Всеукраїнська Академія Наук, поставивши серед інших численних завдань завдання вивчати історію українського мистецтва, приділила певну увагу в своїх студіях і Київській Софії, утворивши спеціяльну на те комісію.

Софійську комісію утворено 26 травня 1921 на пропозицію академ. Ф. І. Шміта, що підніс потребу всебічно вивчати Київську Софію, як пам'ятку всесвітнього значіння. Ця комісія мала всебічно вивчати та досліджувати Київську Софію, а саме: а) переводити потрібні роботи, що стосуються до історії будівлі та сучасного стану будинку Софії; б) вивчати мозаїчний та фресковий розпис Софії, з'ясовувати міру їх збережности та міцности і вживати заходів щодо їх закріплення, очищення від бруду, різних доробленъ та змін; в) досліджувати оздоблення будинку Софії, а також пам'ятки старовини та мистецтва, що в ній зберігаються; взяти під своє керування та охорону ризницю, бібліотеку та архів Софії, г) виконувати різні чертежі, малюнки, світлини і т. ін п., потрібні для наукових дослідів Софії, д) переводити різні розкопи, як у межах будинку самої Софії, так і в межах її садиби е) оголошувати наслідки дослідів про Софію в формі доповідей, статтей, монографій і т. інш.; ж) і, нарешті, підготувати та видати вичерпливу монографію про Київську Софію.

Через брак відповідних коштів та інші причини ця комісія проіснувала недовго. 1 січня 1922 р. тоді Спільне Зібрання Всеукраїнської Академії Наук розпустило її. Але все ж і за недовгий час свого існування комісія встигла дещо зробити. Найважливіші останні роботи цієї комісії це зондажі на мурах Софії та початок вимірів будинку Софії, що їх проробив член Софійської комісії архітект І. В. Моргилевський. За недовгий час існування цієї Комісії вона мала 4 засідання.

Року 1923 акад. О. П. Новицький порушив питання про потребу відновити Софійську комісію. Всеукраїнська Академія Наук цілком погодилася з пропозицією академіка О. П. Новицького і 25-го червня того ж року затвердила цю комісію знову.

Ця комісія цілком узяла план роботи попередньої комісії. Правда, за браком потрібних коштів вона не могла відразу ж широко розгорнути свою працю, але все ж встигла зробити дещо ґрунтовне. Так, вона дослідила причини, які сприяють тому, що в склепінню на хорах Софії утворюються

щілини; відкрито у головному вівтарі доти невідому фреску XVII в., реєстровано цікаву пам'ятку культового малярства відому під назвою „Миколи Мокрого"; переведено розкопи хідника в садибі Софії,[1]) простудійовано плити з червоного пісковцю, що лежать на Софійському подвір'ї та плити в балюстраді хор. Разом з цим Софійська комісія вжила рішучих заходів, щоб звільнити від друкарні Київського художнього інституту так званий „митрополітанський будинок", що в садибі Софії, один з найкращих цивільних будинків XVIII в., який зберігсь до нашого часу в незруйнованому первісному своєму вигляді.

У січні 1927 р. за дорученням од Софійської комісії, Київську Софію оглянули фахівці архітекти проф. О. В. Кобелев, К. В. Мощенко та проф. В. О. Осьмак, а в березні того ж року фахівці реставратори малювання проф. М. Л. Бойчук, М. І. Касперович та проф. Д. О. Кіплік, спеціяльно викликаний для цього з Ленінґраду. Перша комісія виявила, що будинок Київської Софії небезпечний стороною архітектурною, а друга констатувала незавдовільний стан її мозаїк та фресок. Про це негайно повідомлено Упрнауку, прохаючи її відпустити потрібні кошти на охорону Київської Софії. В наслідок цього на весні 1928 р. Упрнаука через Київську інспектуру для охорони пам'яток культури відпустила кошти, щоб закріпити фрески Київської Софії. Щоб перевести цю роботу, викликано з Ленінґраду проф. Д. О. Кіплика, що його у той час уважали за найкращого знавця цієї справи.

На спільних зборах Софійської комісії та Київської інспектури для охорони пам'яток культури ухвалено реставрувати та закріпити тільки фрески південної вежі Софії, де вони цього потребували. Реставрувати та закріпляти фрески треба було провадити за певними вимогами, що їх поставила проф. Д. О. Кіплікові Софійська комісія та названа інспектура.

За час реставраційних робіт проф. Д. О. Кіплика виявилося, що рештки старовинних, доби ранішнього февдалізму фресок наступними часами вкрито олійними фарбами, які більш-менш повторювали старовинні контури фресок, але подекуди і відступали від них. Коли олійні фарби знято, ці місця фресок виступили в своєму первісному вигляді. Цікаво, що коли з фресок знімано олійні фарби, траплялися такі місця, що мали триразові нашарування фарб. Траплялися по фресках і такі місця, що на них контури постатів були дуже слабі і самий тон фігур нічим не відрізняється від загального тону фресок, отже як знати на таких фресках блакитне небо, намальоване олійною фарбою, постаті фрески не відрізнятимуться від загального тону фрески. У таких випадках Софійська комісія ухвалювала не знімати на цих місцях олійної фарби з неба, а залишати фреску в теперішньому її стані, маючи на увазі, що на цих місцях перефарбування олійними фарбами було зроблено в XVII—XVIII в.в. і тільки частину фресок реставровано недбало в XIX в.

Найкраще, що зробив проф. Д. О. Кіплік, реставруючи фрески, це відкриття частини старовинної фрески біля композиції імператорського палацу. Досі цю частину було заховано сферичним трикутником з цегли. Та через те, що трикутник не зовсім щільно приставав до фрески, вона прекрасно збереглася. Покищо цю фреску розкрито лиш у невеличкій частині.

Під час реставраційних робіт проф. Д. О. Кіплика, вежу щодня відвідували члени Софійської комісії та Київська інспектура для охорони пам'яток культури. Особливо велику увагу приділив цій справі член Софійської комісії проф. М. Сичов.

Коли проф. Д. О. Кіплік закінчував розчищувати фрески південної вежі, поміж ним та деякими членами Софійської комісії повстали прин-

[1]) Про це детальніше див. „Коротке звідомлення за р. 1925", с. 87—92. К. 1926.

ципові дискусії щодо засобів закріплювати фрески. Проф. Д. О. Кіплік уважав за потрібне вкривати розчищені фрески Wasserglas'ом або іншим смолистим розчином, маючи на увазі, що коли так робити, тон розчищуваних фресок, на його думку, буде яснішний і сами фрески краще зберігатимуться. Тимчасом член Софійської комісії проф. М. П. Сичов доводив якраз протилежне—Wasserglas не тільки не зберігатиме розчищені фрески, а й руйнуватиме їх. Щоб розв'язати справу, Софійська комісія звернулася до Інституту археологічної технології при Академії історії матеріяльної культури в Ленінґраді та до проф. О. Стржичевського у Відні, прохаючи їх дати належні висновки в цій справі. І інстутут, і проф. О. Стржичевський висловилися цілком неґативно щодо наміру проф. Д. О. Кіплика вкривати розчищені фрески Wasserglas'ом.

І справді, коли влітку 1930 р. проф. М. П. Сичов укупі з Київською інспектурою для охорони пам'яток культури оглядали розчищені фрески, то виявилося, що тон тих фресок, що їх вкрито у р. 1928 Wasserglas'ом зробився каламутним. Тимчасом фрески, не вкриті Wasserglas'ом, лишилися незмінні.

Одночасно з фресками Софійська комісія звернула увагу і на стан, в якому перебувають мозаїки Київської Софії. Року 1928 утворено окрему підкомісію в складі проф. М. П. Сичова, А. І. Тарана та В. І. Лесючевського, щоб дослідити вівтарні мозаїки. За браком відповідних коштів ця підкомісія не мала змоги розгорнути свою роботу й обмежилася тільки на тому, що детально оглянула мозаїки так званого „святительського" фризу вівтаря. Коли ці мозаїки оглянено, то виявилося, що вони значною мірою вкриті порохом та кіптявою, і цей порох та кіптява не тільки міцно осіли на мозаїках, а й пройшли проміж смальтами і так змінили кольорову тональність мозаїк, що вони подекуди цілком втратили свій справжній колір. Мозаїки, розташовані вище від „святительського" фризу, забруднені ще більш, тому і певний колір їх тепер і а'ясувати дуже важко. Подекуди у вівтарних мозаїк повипадали смальти і ці місця були заповнені новим тинком. У деяких місцях, де повипадали смальти, вони нічим не запорожнені, а це свідчить, що мозаїки повипадали рівняючи пізно. А подекуди місця, де повипадали мозаїки, зафарбовано олійними фарбами. Коли поверхню вівтарних мозаїк вистукували, то виявляється, що майже цілий „святительський" фриз, за винятком невеличких шматків, разом із тинком відстав від стіни. Щодо мозаїк, які містяться вище „святительського" фризу, особливо мозаїки так званої „Нерушимої стіни", то детально оглянути їх покищо не можна було. Але і віддаля кидаються в вічі довгі прямовісні щілини на цих мозаїках. Через ці щілини видно, як поверхня мозаїк теж відстала від муру.

Такий стан вівтарних мозаїк Київської Софії примушує визнати, що ці мозаїки повільно, але неухильно руйнуються. Щоб зберегти ці мозаїки, Софійська комісія піднесла перед Упрнаукою клопотання, щоб асиґновано на це потрібні кошти, а покищо заходилася здіймати з них точні, в розмірі оригіналів, копії. Ще року 1928 Софійська комісія ухвалила зробити таку копію з голови Лаврентія. Для цього з голови Лаврентія зроблено світлину, збільшено її до розміру оригіналу і потім належно її розроблено.

Року 1930 Упрнауки через Київську Інспектуру для охорони пам'яток культури асиґнувала на закріплення фресок та мозаїк Київської Софії 3.000 крб. Розвинути роботу широко на ці кошти не було змоги. Тому Софійська комісія та інспектура обмежилася тільки мозаїками головної бані Софії. У цій бані влаштовано належне риштовання, і проф. М. П. Сичов очистив від бруду та кіптяви частину мозаїк та зафотографував усі мозаїки бані. Крім того, на хорах Софії знято дві перетинки, що закривали собою мозаїку з композицією Благовістя. Тепер ці мозаїки прекрасно видно.

Щождо дослідів над міцністю мурів Київської Софії, то вже давно всі фахівці визнали за потрібне поробити належні шурфи. Року 1930 намічено, де саме потрібно перевести ці шурфи, а також намічено і порядок, в якому їх переводити. Але коли справу розглянемо детальніше, визнано, що вона не така негайна, як справа з мозаїками та фресками, і через те шурфи відкладено на 1931 рік.

Протягом 1923—1930 р. Софійська комісія мала 40 засідань, на яких обговорювано та розв'язувано різні справи щодо Київської Софії. На цих засіданнях, окрім членів Софійської комісії, за запрошенням Софійської комісії, брали участь й інші особи, що мали бути як розв'язувано різні питання реставраційного характеру або охорони Київської Софії і т. інш

Тепер до Софійської Комісії належать 28 осіб: проф. А. В. Айналов, В. М. Базілевич. В. І. Барвінок, В. А. Безсмертний, С. С. Гамченко, Д. П. Гордієв, І. Є. Грабар. Л. О. Дурново. Ф. Л. Ернст, В. М. Зуммер, М. І. Касперович, проф. Д. Й. Кіплік, О. В. Кобелев. В. Е. Ковловська, Л. Ю. Крамаренко, К. І. Кржемінський, проф. В. Г. Крічевський, П. П. Курінний, К. О. Лазаревська, В. І. Лесючевський, І. В. Моргилевський, К. В. Мощенко, акад. О. П. Новицький, В. О. Осьмак, С. А. Прокофьєв, А. Х. Середа, проф. М. П. Сичов, акад. Ф. І. Шміт.

Софійська комісія готує окремий збірник, присвячений історії та мистецтву київської Софії.

В. Барвінок

УМОВА

НА СОЦІЯЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ПОМІЖ ХЕРСОНСЬКИМ ДЕРЖАВНИМ ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНИМ МУЗЕЄМ ТА МИКОЛАЇВСЬКИМ [1])

ГОЛОВНІ ЗАСАДИ

1. Головні засади соцзмагання повинні полягати в тому, щоб музеї взяли участь у соціялістичному будівництві.

а) Реконструкції народнього господарства—індустріялізації країни та колективізації сільського господарства.

б) Культурній революції.

На підставі цих засад музеї конче повинні стати науковими та культурно-освітніми установами, повинні провести нову лінію і поставити музеї нарівні із школами, клюбами, які допомагали б соціялістичному будівництву, а це можливо тільки тоді, коли музеї пороблять велику масову роботу, яка сприяла б реконструкції народнього господарства та культурній революції.

2. П'ятирічний план, що його оголошено, треба виконати навіть дотерміново. Отже ж за найкращий засіб, щоб цей план виконати, є з одного боку свідоме ставлення наукових робітників і інших співробітників музеїв до цього завдання, а з другого спільна праця з іншою установою у вигляді соціялістичного змагання, що повинно раціоналізувати роботу, дати якнайкращі наслідки й тим здійснити завдання сучасного будівництва, поставлені від радвлади.

Отже ж, виходячи з цього, Херсонський історично-археологічний музей, стаючи до соціялістичного змагання з Миколаївським історично-археологічним музеєм, зобов'язується: цілком виконати план робіт, що

[1]) Подаючи відомості про умову на соцзмагання, складену р. 1930 між Херсонським та Миколаївським музеями. редакція в міру того, як надходитимуть відомості, і далі повідомлятиме про такі ж умови та наслідки їх виконання.

їх накреслили обидва музеї на 1929 — 1930 рр. У межах цих планів, а почасти й поза їх межами, опріч робіт специфічних для кожного музею, виконати в річному плані таке:

3. ЗАГАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНА РОБОТА

Утворити навколо музейної роботи атмосферу широкого та живого зв'язку з робітниками, червоноармійцями, селянами, трудящою інтеліґенцією та учнями, притягнувши яко-мога більше осіб, популяризуючи теперішні завдання музею.

Зобов'язати колектив підготувати контрольно-перевірні матеріяли щодо роботи музею. Поставити роботу так, щоб самокритика, що досі не могла розвиватися в музейній атмосфері, була б за здорову основу роботи радянського музею.

Звернути увагу на технічний персонал, позбутися самої думки проте, ніби техробітники існують тільки на те, щоб носити тягарі або охороняти залі, а наукові робітники провадять роботу установи, не зрозумілу тех. робітникові. Мати на увазі, що техробітники у розгорненні масової роботи музею, зуміють дати науковим співробітникам активну підтримку щодо розгорнення самокритики, підтримуючи зв'язок з масами, переводячи ту лінію, яка зробить наші музеї джерелом поглиблення основ культурної революції.

Мати зв'язок та притягти до роботи музею широкі кола громадських організацій та господарчих установ. Переводити широкі відкриті засідання ради музею, притягаючи на ці засідання представників од партії, профспілок, пролет. студентства, виробень, клюбів, ставлячи питання такого змісту, які сприяли б розвиткові та реконструкції народнього господарства та культурної революції, які б змогли зацікавити присутніх осіб.

Намагатися, щоб у музеї був облік якости сприймання музейного глядача-масовика, а також облік музейно-освітньої справи та одвідувачів.

Звернути особливу увагу на готування нового кадру радянського музейного робітника, так би мовити нової зміни.

Ураховуючи цілу низку кампаній, що переводить радвлада, особливо питання суцільної колективізації села та знищення куркуля, як кляси, звернути увагу на колгоспний рух, щільно зв'язавши музей з колективними господарствами, щоб вивчувати суспільно-економічні форм культ. побутове життя і роботу колгоспів. Під час різних свят, наприклад, Жовтневих, Червоної армії, жіночі, радпреси, свята врожаю, а також жалібних днів Ільїча, 9 січня і т. інш., музей брати участь у цих святах, улаштовуючи відповідні виставки та популяризуючи в масах українську книжку взагалі й зокрема з питань археології, етнографії і мистецтва.

У музеях утворити дошки діяграмного характеру, що всебічно висвітлювали б рух соц. змагання.

У період соц. змагання мати листовий зв'язок поміж музеями, де висвітлювати, як одбувається соціялістичне змагання.

III. ВНУТРІШНЯ МУЗЕЙНА НАУКОВА РОБОТА

1. Покласти в основу органічне зростання музею та його поповнення кількісно та якісно експонатами. Для цього зорганізувати експедицію та переводити наукові досліди на території округи: по Херсону розвідати й частково дослідити околиці села Бурханівки на Херсонщині, що дають залишки неолітичних часів і поставити доповідь відповідного змісту для селян села Бурханівки. Закінчити рекоґносціювання й складання планів селищ та городищ низової частини річки Інгульця від села Каліндорфу

до села Михайлівки. Перевести частково розкопи городища біля села Роксандрівки й розвідати місце знахідок істрійських монет біля Вісунських хуторів. Перевести розкопи стації біля хутора Пероте й розвідати городище біля села Заводівки Горностаївського району.

Крім того, обов'язково вчасно досліджувати ті пам'ятки старовини, що їх може бути виявлено випадково.

По Миколаївському музею: дослідити стародавню колонізацію узбережжя від села Парутина до Березанського лиману, поставивши завданням раціоналізувати витрати, передбачені на експедицію та наукові досліди.

2. По Херсонському музею: інвентаризувати відділи палеонтології, закінчити інвентаризацію збірки російських монет і заінвентаризувати частину збірки монет античних. Закінчити інвентаризацію античного відділу, заінвентаризувати відділ городищ.

3. По Миколаївському музею: заінвентаризувати частину Ольбійського розкопкового матеріялу крім палеонтології, закінчити інвентаризацію ольбійських та російських монет. Заінвентаризувати етнографічний відділ. Переводити екскурсії та лекції не випадково, а за планом, не тільки в стінах музею, але поміж масами. Перевести не менш як 75 екскурсій з науковими поясненнями, провалячи точний облік складу цих екскурсій. Звернути увагу на етикетаж, що має бути розрахований на широкі кола одвідувачів. Зв'язатися з округою щодо охорони пам'яток старовини й популяризування завдань Музею; для цього зв'язатися не менш як за 3-ма кореспондентами із сіл, поставити щонайменше 3 доповіді на селі під той час, як переводитиметься районові профспілчанські конференції, поставити щонайменше 3 доповіді серед мас.

4. По Херсонському музею: влаштувати антирелігійну виставку, застосувавши її до травневих свят, використавши для цього збірку церковного майна, а також вилучивши потрібні експонати з місцевих молитовень.

По Миколаївському музею: улаштувати та відкрити відділ музею „старий Миколаїв" у помешканні кол. собору.

5. Видавнича діяльність музею лінією культ-освітньої роботи повинна полягати у виданні по Миколаївському музею провідника по музею та заповіднику Ольвії, а по змозі листівок, які б мали обізнати широкі кола одвідувачів з окремими групами експонатів.

По Херсонському музею: ужити всіх заходів, щоб видати вже виготувані провідники по палеонтологічному, передісторичному, античному та скитосарматському відділах.

6. Виготувати до друку не менше як чотири наукові статті, що стосуються до оброблення місцевих матеріялів.

Складаючи умову цього соціялістичного змагання, колективи обох музеїв надають право обізнаватися та перевіряти роботу один в одного у будь-який час, але не менш, як двічі на рік, себто серед року й наприкінці його.

Щоб остаточно розв'язати та підбити підсумки у справі змагання, утворити жюрі з представників С. Н. Р. та політосвіти Херсона та Миколаєва. За цим жюрі лишається останнє слово щодо висновків у справі змагання.

Колективи обох цих музеїв повинні й собі фіксувати пророблену роботу.

Представник Херсонського Музею *Крисін*

Представник Миколаївського Музею *Скопець*

НЕКРОЛОГІЯ

Пам'яті *С. С. Дложевського*

23 жовтня 1930 р. після важкої хороби помер дійсний член ВУАК-у директор Одеського історично-археологічного музею проф. С. С. Дложевський—один з знавців клясичної старовини південної України.

Небіжчик народивсь р. 1889 р. у Кам'янці-Подільському. Клясичну освіту дістав на істор.-філ. факультеті кол. Київського університету, а закінчивши його працював за кордоном у Липському університеті. Педагогічну працю в вищій школі почав у Києві, далі 1920 р. переїхав до Одеси, де працював в Одеському археологічному інституті та професорував в Одеському ІНО. 1920 р. його призначено на директора Одеського історично-археологічного музею. В Одесі брав діяльну участь у місцевому науковому житті, головував в Археологічній секції Одеської комісії краєзнавства, брав участь в І Археологічній нараді у Києві р. 1925, в Археологічному з'їзді у Керчі 1926 р. та в інших організаціях. Чималу увагу приділив справі охорони пам'яток старовини та мистецтва, ставши за інспектора для охорони пам'яток матеріяльної культури.

У науковій археологічній роботі найбільше часу віддав пам'яткам Ольбії. Так надруковано його звідомлення про розкопи в Ольбії 1924—25 рр.; амфорні вуха з клейнами з розкопів з Ольбії р. 1926; про нову псефізму з Ольбії 1927; попереднє повідомлення про розкопи в Ольбії 1927 р. Під його доглядом вийшло звідомлення Б. Фармаковського „Розкопування Ольбії р. 1926".

У своїй роботі С. С. Дложевський велику увагу присвячував музейній та краєзнавчій справі, не кажучи вже про поточну педагогічну роботу.

Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН 10/X 1928 р. обрав проф. С. С. Дложевського на свого дійсного члена, відзначивши цим його роботу та діяльність в ділянці клясичної (грецької та римської) старовини. Ще недавно Комітет мав од нього повідомлення про те, що він відкрив оселю часів римських впливів в околицях с. Біляївки на долішній течії Дністра, й має намір пильніше її дослідити, а також про потребу організувати Бозьку експедицію.

З останніх його робіт одну надруковано в І томі „Записок Всеукраїнського Археологічного Комітету", а кілька заміток у „Хроніці археології та мистецтва" ч. 1.

З великим сумом доводиться констатувати, що Всеукраїнський археологічний комітет знову втратив ще одного з своїх дійсних членів; цим разом одного з видатних знавців клясичної старовини. Це ще гостріше висуває потребу подумати про готування нових кадрів.

НБУ

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ.

И. И. Мещанинов. Кромлехи. Яфетидологический экскурс в область классического мира. Ленинград, 1930. 30 ст. (Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры, том VI, выпуск III).

Стаття І. І. Мєщанінова, як це видно з її підзаголовка, має переважно методологічне настановлення. Ґрунтуючись на засадах яфетидології, автор робить спробу підійти до археологічних знахідок в Ольбії як до залишків певної стадії культурного розвитку клясичного світу,—стадії, що об'єднала подекуди змінені й по-новому оформлені культурні пережитки минулого. Ці пережитки де-в-чому зближують культуру ольбіополітів із сучасними їй культурами інших народів Причорноморщини—„не геллінів". Цей факт давав підставу старим дослідникам, що в своїй роботі орудували „узким формально-сравнительным методом", говорити про вплив високої античної культури на сусідніх „варварів". Автор заперечує подібне трактування культурних стосунків давньої Причорноморщини й заявляє, що можна піднести питання „об общественных группировках в пределах самой Ольвии", а в зв'язку з тим підійти й до другого, не менш важливого, питання „о взаимоотношениях отдельных классов ольвийского населения к отдельным классам туземного".

Припускаючи, що „развитая культура Эллады и Рима, покоющаяся на предшествующих стадиях развития, сохранила в себе старые традиции, которые могли оказаться налицо в других местах вне границы их завоевания и даже влияния",—автор відкидає теорію єдиного етнічного творця і єдиного центру цивілізації так само, як і з'ясування однакових культурних явищ, спостережених у різних місцях, теорією міґрацій народів. Натомість він висовує теорію стадіяльности культурного розвитку і підкреслює, що для дослідника „интересен не столько эллин сам по себе, сколько та стадия, в которой он находился", бо „одинаковые стадии могли переживать и предки негров и предки просвещенных индо-европейцев". Цим і треба, на авторову думку, з'ясувати наявність однакових пережитків у культурах різних народів; виявити ці пережитки в кожній стадії можна за допомогою так званого „палеонтологического анализа".

З таких міркувань виходить автор, розглядаючи питання про кромлехи. Чистий тип кромлехів авторові доводилося спостерігати на південних схилах Алаґьоза (Арагаца) у Вірменії, а також на кладовищі Кара-аґач поблизу Аскерана в Агдамському повіті Азербайджана. Але особливу увагу авторову привернули кам'яні кола в околицях Ґянджі та в передгір'ї Карабаха, де вони поєднувалися з могилами. На могильних висипах ці кола розташовано так, що їхню присутність там не можна пояснити тільки технічними причинами.

Розв'язати питання про кам'яні кола в могилах авторові пощастило в с. Усатовому поблизу Одеси. М. Ф. Болтенко знайшов і розкопав там

дві могили, що містили в собі по двоє концентричних кам'яних кіл із виходами на схід і на захід. У цьому І. І. Мєщанинов убачає ствердження думки, що кам'яні кола—кромлехи відбивають у собі культ сонця. Поєднання ж їх із могилами „дает скрещение двух миропредставлений, выразившихся в культе сонца и культе горы-неба, скрещение солярного круга с ураническим".

Усатове дослідники вважають за місцевий пункт, що досягнув чималого культурного розвитку на багато раніш, як на берегах Чорного моря виникла Ольбія. „Между тем, культура Усатова далеко не „варварская" и, как это ни странно, поддается сопоставлению с до эллинскими культурами именно того района Средиземноморья, где несколькими столетиями позднее пышно расцвел эллинский мир".

Розглянувши далі будову „Зевсова кургана" та „склепа Еврисивия и Ареты" в Ольбії й порівнявши їх із будовою могил із кам'яними колами,—автор доходить висновку, що й названі ольбійські могили мають у собі кромлехи (давніш кам'яні кола в цих могилах тлумачили як „крепиды"). За кромлехи вважає автор і розкопані на території Ольбії амфорні кола (при похованнях), що в них, на його думку, окрім культів солярного та уранічного, відбилися ще й культи води та вина.

Кромлехи на території Европи відомі з кінця неоліту й початку брондзової доби. Автор гадає, що вони відбили в собі—„определенную стадию, повидимому, земледельческого культа сонца" і збереглися в грецькому культі в поєднанні з могильними висипами „от предшествующих стадиальных состояний".

Такий у коротких словах зміст статті І. І. Мєщанінова. Не можна не погодитися з автором, що його спроба по-новому підійти до Ольбійських знахідок де-в-чому може видатися занадто оригінальною. Проте, тепер, коли руба стало питання про нові методи в археології, і ця праця І. І. Мєщанінова не залишиться поза увагою фахівців: яфетична теорія, скільки вона не суперечить основним засадам марксизму, може внести свіжу течію в археологічну методологію.

Для українських археологів стаття І. І. Мєщанінова інтересна ще й тому, що він підносить питання про кромлехи,—питання, що останніми роками набрало чимало актуальности в українській археології в зв'язку з розкопами могил з кам'яними спорудженнями на терені Дніпрельстану [1]). На жаль, про ці розкопи в своїй статті І. І. Мєщанінов не згадує.

Шкодить рецензованій праці трохи завелика кількість загальних полемічних відступів.

Видано статтю добре; текст ілюструють 7 світлин.

К. Коршак

А. В. Арциховский. „Курганы вятичей" Ранион 1930. Москва (Российск. Ассоциация Научно-Исследовательск. Институтов Общественных наук). 221 стор. 8 таб. з ілюстр., 17 рис. у тексті ц. 2 крб. 50 коп.

Зміст цієї книжки такий: „1) Типология, 2) Курганы, 3) Археологическая территория, 4) Историческая территория, 5) Датировки, 6) История вятичей, 7) Приложение, 8) Примечание."

Автор пояснює, що для своєї роботи він обрав одне слов'янське плем'я вятичів, бо за сучасного стану археологічного знання треба вже переходити на окремі монографії, присвячені окремим слов'янським пле-

[1]) Див. А. Добровольський, Звіт за археологічні досліди на території Дн прельстану року 1927. Збірник, т. І, 1929, ст. 61—160. (Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей).—П. Смолічев, Археологічні розкопи на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі Запорізької округи, в вересні—жовтні р. 1927. Там само, ст. 161—234.

менам. Свою роботу він будував, широко послугуючися, окрім археологічного матеріялу, ще й історичним, починаючи з літописних даних. У першому розподілі „типології“ автор робить спробу типологічно поклясифікувати прикраси з вятицьких могил. Для цього він користується переважно збірками Державного історичного музею (у Москві) і речами з своїх власних розкопів. За мету має, „сделать по курганному материалу выводы об исторических судьбах племени вятичей“.

Він відзначає 5 категорій прикрас—браслетки, намистини, вискові кільця, гривни і персні. Кожну категорію речей він поділяє (за матеріялами) на групи, групи за поперечними перекроями на відділи, а відділи на типи, що в їх основу покладено форму (напр., браслетки „разомкнутые“, „завязанные“, „сплошные“ або намистини—„шарообразные“, „бочкообразные“, „винтообразные“).

У другому розділі—„Курганы“ автор розглядає інші матеріяли з вятицьких могил, що не увійшли до переднього розділу (напр., кераміку, залізні вироби), а так само описує похоронні звичаї з цих могил. Дальші два розділи автор присвячує оглядові територіяльного поширення археологічного матеріялу вятицького типу, широко використовує літописні дані і робить висновки, що „область распространения некоторых женских украшений совпадает с исторической областью вятичей“.

Цю країну вятичів він укладає в такі межі: „почти вся Калужская, очень маленький кусок Смоленской, большая часть Московской, половина Рязанской, почти вся Тульская, значительная часть Орловской губ. Эта территория может быть расширена последующими раскопками на юге, но на западе, севере и востоке ее очертания определились довольно прочно“

В розділі „Датировке“, виходячи з аналізи речей та аналогії знахідок автор відзначає три хронологічні стадії вятицьких поховань—I стадія—XII ст.; II стадія—XIII і III стадія—XIV ст.

В останньому розділі ці хронологічні висновки автор перевіряє матеріялом історичним. Для цього він додає інвентарні списки, використані для роботи і список літератури, на яку автор покликується.

Ця праця безперечно є цікава спроба монографічно обробити археологічний матеріял, зв'язаний з окремим слов'янським плем'ям, сполучивши археологічні та історичні дані.

Щодо спроби поклясифікувати характерний матеріял, то не можна не відзначити, що клясифікація, укладена за методом Городцова, складна і невкладиста. Такою клясифікацією важко оперувати. Треба також пошкодувати, що автор не міг ширше обізнатися з українською археологічною літературою і самими українськими матеріялами, а брав їх з російських музеїв, де вони здебільшого мають випадковий характер.

У цій праці А. В. Арціховський мало покликується на роботи українських археологів, що працювали над вивчуванням слов'ян, і це відбилося на широті порівняльного матеріялу.

Треба також пошкодувати, що автор не подав мапи території вятичів, яку він встановлює на підставі археологічних та історичних даних.

Ці зауваження не зменшують вартости зазначеної роботи. Можна тільки побажити, щоб надалі було розроблено також і матеріяли з городищ та селищ вятичів, щоб мати уявлення про економічне життя та побут цього плем'я.

В. К.

N. Makarenko. La civilisation des Scythes et Hallstatt—Eurasia Septentrionalis Antiqua. V. Helsinki 1930. с. 22—48 з 20 мал. в тексті. (Tirage à part).

Питання щодо зв'язку гальштатської культури з скитською культурою, якої пам'яток багато трапляється на території України, в літера-

турі ще мало висвітлене й тому праця М. О. Макаренка заслуговує на особливу увагу.

У цій інтересній праці автор, ґрунтуючися на матеріялі, здобутім на Україні, доводить, що зв'язок між гальштатською культурою Середньої Европи та культурою, яку можна вважати за ранню скитську, справді був.

Для цієї праці М. О. Макаренко використав матеріял з розкопів гр. Бобринського та інших дослідників і випадкові знахідки.

Головну увагу звернено на досліди гр. Бобринського й особливо на могилу XV, розкопану в 80-х рр. минулого ст. на правому березі річки Серебрянки коло с. Константинівки кол. Черкаського повіту.

Автор описав детально, як саму будову могили, що під її насипом виявлено дерев'яне перекриття, так і ввесь інвентар. Автор підкреслює, що в могилах. які розкопав Бобринський, часто траплялися подібні спорудження з дерев'яним перекриттям і вони мали аналогічний інвентар.

Опрацьовуючи різні категорії пам'яток, автор звернув головну увагу на металеві посудини, зроблені з окремих аркушів мідяної бляхи, сполучених мідяними ж заклепками. Одну таку посудину знайдено в могилі XV, дві—коло с. Жаботина на Черкащині [1]), а одна наче походить з кол. Таращанського повіту, але автор цього не певен. З мідяних посудин, знайдених на Україні, згадується й про ту, що знайдена в Асанії Новій і переховується в Миколаївському музеї.

На авторову думку, усі ці посудини належать до гальштатського типу. У кожної з них є свої особливості, але всі вони мають і спільні риси, характерні для мідяних гальштатських посудин, знайдених у Середній Европі.

Автор підкреслює, що наші мідяні посудини формою трохи відрізняються від аналогічних речей звичайного гальштатського типу й мають свої місцеві особливості.

Автор звернув увагу й на кераміку, що має теж спільні риси з керамікою Гальштата, як от чорний посуд з геометричним орнаментом інкрустованим білою масою, та посуд грубого виробу, що має невдосконалені форми.

М. О. Макаренко зазначає, що культура типу могили XV дуже поширена в кол. повітах Черкаському, Канівському, ба навіть на ширшій території Наддніпрянщини. Він уважає, що культура могили XV—це найдавніша скитська культура Наддніпрянщини, яка не мала стосунків з клясичним світом і володіла досконалою технікою виробу глиняного посуду чорного й полірованого. Вона утворилася на Наддніпрянщині на базі попередньої культури, що її репрезентують деякі речі з Білогрудівки, як от крем'яні пилки та кераміка з опуклим розірваним кругом, в якого кінці опущені. Хронологічно цю культуру застосовують до часу між VII—VI ст. ст. до нашої ери й ніяк не пізніше.

Кераміці білогрудівського типу та кремінним пилкам в статті приділено багато уваги.

Автор гадає, що кераміка Середньої Наддніпрянщини та гальштатської культури Середньої Европи безперечно близькі між собою, особливо це можна сказати про металеві ситули.

Порівнявши інші речі, знайдені на Наддніпрянщині з аналогічними речами Гальштата, теж можна цю спорідненість помітити. Характерні золоті платівки, що мають форму трикутника. складеного з 3-х кружків, часто трапляються в скитських могилах. Такі ж платівки відомі й серед речей гальштатської культури. Довгі шпильки з голівками, характерні

[1]) Про посудини з околиці Жаботина див. нашу розвідку—Дві мідяні посудини з Черкащини.—Хроніка археології та мистецва. Ч. I Київ, 1930. Стор. 53—55 + 1 табл.

для Кавказа, Закавказзя та Гальштата, трапляються в великій кількості і в ранній скитській культурі на Україні.

Автор порівнює також мідяну посудину, що її знайшла гр. Уварова на Кавказі на кладовищі Горішньої Рутхи з жаботинською, знаходить у них багато спільного й завважує, що правдоподібна думка деяких вчених про нез'ясовану ще спорідненість культури Кобані та Гальштата. Українські ж степи, що підходять до Чорного моря, сполучають Кавказ з Европою.

М. Макаренко описує ще золоту фібулу з Дебальцева, знайдену як будовано залізницю, бо вважає, що й ця річ належить до гальштатської культури [1]).

Автор сам зауважив, що в цій статті використано не ввесь матеріял і гадаємо, що досліди над скитською керамікою, яку автор опрацьовує, дадуть можливість глибше висвітлити питання щодо зв'язку Гальштата з Наддніпрянщиною.

С. Магура

Wl. Antoniewicz. „Zagadkowe amforki z Ukrainy". Warszawa 1929 (відбитка з т. XIII „Światovita") 7 стор. тексту з 7 ілюстраціями в тексті.

Цю невелику працю викликав неясний для декого з закордонних археологів тип посудинок з двома трохи загостреними вухами, уміщеними з протилежних боків горішньої частини вичеревка, з витягненою шийкою, здебільшого трохи поширеною у вінцях. Автор іменує цей тип посуду „загадковими амфорками" й подає опис трьох таких посудинок з території України, а саме—з с. Великого Половецького (Білоцерківщина), ур. Жарище, що її раніше описав Г. Оссовський, з Ліпляви (Золотоношщина) і з Княжої Гори (Канівщина); дві останні посудинки переховуються у музеї Маєвського в Варшаві. Проф. Тальгрен зв'язав цей тип посудинок з брондзовою добою. Г. Оссовський вбачав у них велику аналогію з грецькими амфорами. Нарешті, автор, не відкидаючи цілком висновків обох згаданих дослідників, висовує гадку, про цей тип кераміки аналогічний ґотським амфорам римського часу (порівнює з посудинкою з с. Купіна). Проте, автор не заперечує, що такий посуд міг існувати у XII стор. н. е., але маючи на увазі, що такаж сама посудинка з Княжої Гори знайдена разом з горщиком, який, на авторову думку, належить до пізнішої доби й з срібним гудзиком XVIII ст., автор схиляється більше до думки, що цей тип посудин належить до пізнішого історичного часу.

В українській археологічній науці цей тип посуду дуже добре відомий і зв'язаний тільки з слов'янською керамікою кінця XI стор. і XII стор. Цей тип посуду вироблений на колі, на денцях деяких посудинок є тавра (напр., посудинки з двома вухами з с. Вчорайше, деякі київські знахідки (з Флорівської гори тощо), з с. Букрина, с. Андрушівки на Київщині та інше). Вушки наліплені окремо вже на виготовлений посуд, чому не раз-у-раз симетрично насаджені. Узагалі ці посудинки за невеликим винятком грубого виробу. Вони досить поширені серед кераміки городищ і зв'язаних з городищами селищ часів раннього февдалізму на території України. Особливо багато знайдено їх у культурних шарах Києва XI—XII ст., тому проф. Антонович назвав їх „посудинками київського типу". Небіжчик акад. Біляшівський, описуючи посуд, здобутий

[1]) Про цю фібулу див.: Проф. Пилип Клименко. Золота фібула з Дебальцева.—Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. І. Київ, 1928. стор. 26—30 з пляном місця знахідки та 3-ма мал. в тексті.

під час його розкопів на Княжій Горі р. 1891, зазначив:... „Гораздо меньше посуды тоже местного приготовления, другой более вычурной формы, с узким небольшим или высоким горлышком, прямым или воронкой; ушки с двух сторон, из куска глины с круглым отверстием. Сосуды последнего рода являются типичными представителями великокняжеской эпохи, они часто попадаются и в самом Киеве. Недалеко от дер. Монастырка, что возле Трактомирова, там, где находятся остатки Зарубского монастыря, мы случайно набрели несколько лет тому назад, как кажется, на мастерскую таких сосудов, она расположена на самом берегу Днепра" (Н. Белашевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г." Журн. Киевск. Стар. 1892, кн. I, стор, 81). Під час своїх останніх розкопів восени 1930 року я знайшла у Києві на горі Дитинці в землянці XII ст. фрагменти (вушка) цих посудин і в с. Буках (Білоцерківщина) в слов'янській землянці теж XII ст., біля печі перекинуту на бік посудинку т. зв. „київського типу", цілу, досить добре вироблену на колі, з тавром на денці (завв.—23 *см*).

В Археологічному музею ВУАН переховуються посудини цього типу великого розміру (прибл. 35 *см* завв.). Зрідка, посудинки цього типу орнаментовані у горішній частині характерним для слов'янської кераміки орнаментом — хвилястим, паралельними рисами, у вигляді запинок. Ні в яких інших культурних верствах, окрім слов'янських, на території України посудинок з двома вухами т. зв. „Київського типу" (а за Вл. Антоневичем „загадкові амфорки") не знайдено. Про їх слов'янське походження промовляють і тавровані денця та орнамент, що інколи їх оздоблює. Такий орнамент є і на посудинці з с. Вел. Половецького, що її опублікував Вл. Антоневич, а перед тим описав Г. Оссовський.

Таке розходження щодо датування зазначеного типу посуду, очевидячки, виникло тому, що автори, які їх описували, не підійшли глибше до питання керамічних виробів. Напр., Вл. Антоневич порівнює Ліплявську слов'янську посудинку „київського типу" з посудинкою, знайденою у с. Купіні. Остання посудинка вироблена без кола, має гострий кутковий вичеревок, зовсім не має шийки, але має два вуха, цілком відмінні від вушок слов'янської посудинки — ці вуха вироблені з розкоченої глиняної паски й приліплені від вінців до вичеревка в вигляді двох петель, „загадкова ж амфорка", з якою порівнює Вл. Антоневич цю посудинку, вироблена на колі, має шийку, два вушка її зроблено з плескуватого шматка глини з пробитою в ньому круглою невеликою діркою. Спільного між цими посудинами, відділеними між собою трохи чи не 1.000 років, є тільки одно, а саме кількість вух – тобто число 2. Отже на підставі такої невеликої аналогії аніяк не можна рівняти ліплявську посудинку до купівської, що справді належить до часів римських.

Треба пошкодувати, що автор замітки про „загадкові амфорки" не звернув глибшої уваги на дві інші посудинки з Княжої Гори, передані разом з „амфоркою" з Княжої Гори, і має за пізній історичних часів посуд. Це є горщик з одним вухом і корячок, обидва типові для слов'янської кераміки XII ст. і зв'язані з Княжою Горою, що її розкопи дали надзвичайно багатий побутовий матеріял слов'янського середньовіччя на терені України. Звичайно, срібний ґудзик та ще з пробою 84 — нічого спільного з цією керамікою не має, дарма, що він був в ліплявській посудинці. Цю посудинку і ґудзика подарував музеєві Маєвського К. Болсуновський, не зазначивши умов, за яких знайдено ці дві речі різного часу; можливо навіть, що він і не знав цих умов, бо й ґудзик і посудинка належать до випадкових знахідок.

Отже посудинки, що їх Вл. Антоневич вважає за „загадкові амфорки", звичайні для слов'янської кераміки XI—XII стол. на території України; їх ще р. 1892 відзначив акад. М. Біляшевський в археологічній літературі.

В. Козловська

Є. В. Берченко. „Частінне мальовання українських хат та господарських будівель при них“. Зошит І. Дніпропетрівщина. Державне Видавництво України. Харків 1930. Київ. 42 стор. — XLVIII табл. Ціна 4 крб.

Останніми часами почали з'являтися друком книжки та окремі статті в галузі народнього мистецтва, зокрема т. з. „розписи хат“ (Кржемінський, Щепотьєва, Мішківська та інш.). До таких праць належить і названа праця Є. Берченкової. Вона має такі розділи: І вступ; II різнобарвне мастіння й орнаментальне оздоблювання надвірних стін в українських хатах та господарських будівлях; III мальовання на стінах усередині хати; IV матеріяли, що їх уживають на мальовання; V видн настінного мальовання (що своєю чергою поділяється на підрозділи щодо локалізації малюнку); потім йде реєстр таблиць двома мовами українською та німецькою, сами таблиці 48 та додаток — стислий огляд розмальовання по окремих округах і селах.

Ця праця є, як сама авторка зазначає у вступі, невеличка частка зібраної колекції з розписів хат та будівель в Криворізькій, Дніпропетровській, Кам'янецькій та Кремінчуцькій округах 1924—1928 р.р., що має льокальний характер і придасться, як сировий матеріял, для тої більшої, загальнішої, синтезної праці, що висвітлить розписи селянських хат на цілій Україні. Отак поставлене завдання авторка виконала чудово: як позитивні сторони в праці треба підкреслити — а) надавичайну спостережливість авторчину, б) динаміку в заступанні одного ґатунку продукції іншим (справжній килим заступає мальований на стіні, а цього фабрична матерія), в) фотографування не тільки окремих розписів, а цілої площини, що дає змогу бачити натуральну гармонію розпису з хатньою обстановою, г) працю видано доброю мовою.

Не можу не відзначити, що деяких позитивних моментів цій праці бракує.

Авторка не дає чіткости, висвітлюючи розписи хат різних шарів селянства (багаті, середні, бідні): чи такі розписи були цілком тотожні, чи ні. Коли ні, то чим різнилися та який саме чинник був до того, чи особисте вподобання, чи брак грошей на фарби, або на готові розписи.

Чи впливали розписи українських хат на такі ж інших націй.

Чому саме повітки та хліви обмазували глиною темного кольору, чи тому тільки, щоб довше не бруднилися (с. 8), чи й тому, що дорога була біла глина, бо щоб колір хати своєю чистотою домінував над іншими будівлями?

Не згадано, коли саме, хоч приблизно, розпочали розписувати хати, чи був той час, що поруч із тканим килимом робили розписані на стінах?

Не згадано, якою мірою як з'являються нові мотиви, нові орнаменти, чи довго існують, чи щороку нові створюють? До того ж не дано всіх народніх назов, як орнаментів, так і окремих елементів їх, а такі певне є.

Який критерій відігравав головну ролю у виборі і оцінці розписів у селян, чи форма, чи колір, чи дорожнеча? Уміщена вибірка світлин є вибірка авторчина, а чи є вміщені орнаменти найкращі й на думку селян, чи ні? Коли ні, то чий же смак і вподобання ми студіюємо, чи свій, чи селянський?

Коли вміщені світлини дуже цінні, то вони багато втрачають через відсутність кольоровости.

Чому саме досліджено певні села згаданних округ, а не всі села згаданих округ, що позбавляє дослід повноти.

Авторка кілька разів згадує про те, що розписи занепали, а причину такого занепаду замовчує.

Узагалі ж книжка дуже цепурна і становить цінну вкладку до нашої літератури, хоч занадто дорога для широкого читача. *Д. М.*

Орнаменти українського народнього вишивання Рисував В. Павленко, текст і редакція Р. Розенберга, художника відділу художньої промисловости при Всеукрспілці промислової кооперації. Вип. I—II. Книгоспілка. (Без зазначення року). Харків. Тираж 3000. Ціна 2 крб. за вип.

В кінці 1929 року Книгоспілка видала два альбоми „Орнаменти укр. народньої вишивки", що їх можна вважати за видання Харківського Союзпромкоопа, бо текст і редакція належать Л. Розенбергові—художникові керівникові відділу художньої промисловости при Всеукр. спілці пром. кооперації. Обидва альбоми (вип. I та II) складаються з 118 мал. на 32 кольорових таблицях з додатком до обох випусків однакового тексту на 8 стор., з описом таблиць на 3 стор., відмінним у кожному альбомі. Текст в кожному альбомі повторено двічі—українською і російською мовою. Альбом заведено в картонні теки, художнє оформлення яких не можна вважати за вдале. Таблиці виконано літографічним засобом не дуже охайно: часто одна фарба заходить на другу. Про кольорові сполучення й тона говорити не будемо, бо й автор сам зазначає спрощення й змінення кольорів, щоб здешевити видання (ст. 2). Таблиці абсолютно не віддають а ні техніки, а ні матеріялу вишивок, а тому не можуть зовсім бути за посібник для кустарок. На двох перших таблицях обох альбомів узори зроблено на жовтому ґратчастому тлі—наче по канві, при чому крім узорів, що мають бути шиті хрестиком, на такому ж тлі дано і техніку „лиштви", яку вже ніколи не шиють по канві. Куди краще видали зразки селянських вишивок Кам'янець-Подільська школа і Кривинок, про які, як і про деякі інші видання автор, на жаль, мабуть, не знав, бо підкреслюючи бідність літератури, зазначає з усіх видань вишивок тільки видання Полтавського Земства та О. Пчілки.

Орієнтовано видання, як каже сам автор, на „тисячі розкиданих по всій Україні кустарів", щоб зазнайомити широкі маси з часткою скарбниці української творчої духовної (?!) культури, трохи систематизувавши розрізнений матеріял і, нарешті, бути за своєрідний підсобник для кустарів, заступаючи справжніми зразками народніх узорів ті численні сурогати, що їх у дореволюційні часи місто рясно постачало селові" (стор. 2). Усе це було б дуже добре, корисне й актуальне, коли б воно справді було так.

На жаль, орієнтація на кустарів нічим не виявилася ні в змісті, ні у формі текста, написаного важкою мовою з силою незрозумілих для мало-кваліфікованого читача термінів (приклади з першої стор.: „орнамент", „репродукція", „монографія", „гама" (які ніде не пояснено). Між іншим на заголовці та в багатьох місцях тексту автор уживає щодо вишивки слово „народня". У літературі передреволюційній слово „народнє" уживали замість „селянське". Здається, Л. Розенберг і досі вкладає такий зміст в цей невиразний термін, але для чого тоді він зачіпає і панську й культову вишивку?! Крім того до селянської вишивки аніяк не можна застосовувати кустарну вишивку, бо хоч інструктури й користуються справжніми зразками селянських старих вишивок, але, переробляючи їх, дуже змінюють весь характер, особливо, кольорове сполучення. Коли виконавцями ще залишаються іноді селянки, вони не можуть вийти з-під впливу цих інструкторів, що диктують свою волю, роздаючи та приймаючи роботу.

Отже, коли автори заповнили згадані альбоми зразками майже виключно сучасних кустарних вишивок і то не по всій Україні, а переважно самої Полтавщини, не можна вважати, що вони подавали замість сурогатів передреволюційного часу—„справжні" узори.

Хоч на 5 стор. автор зазначає, що дав „побічний огляд розвитку української орнаментики", але насправді орнаменту він зовсім не розгля-

дав. Без витриманого пляну автор говорить про ритуальне значіння вишивок у селянському побуті, про впливи на укр. вишивку (між іншим невідомо, на яких підставах виводить техніку низи с Византії), про занепад вишивки за передреволюційних часів та її відродження і поширення в сучасній кустарній промисловості. Всю панську та культову вишивку вважає за роботу кріпаків, хоча були в той час ще вільні гаптарі, що об'єднувались іноді навколо цехів, і великі майстерні в жіночих манастирях.

Автор поділяє всю вишивку на 4 групи, невідомо за яким принципом: 1) рушник і хусткя; 2) церковна одежа й посуд; 3) верхня одежа та 4) жіночі й чоловічі сорочки. Усім групам, крім 3-ої групи, що про неї більше ні словом не згадано, дано характеристику орнаменту та техніки. В І-й і особливо в IV-ій групі зазначено по 6 відмін техніки, при чому дві з них знову не пояснені. Щодо термінів техніки шиття, то не завжди до одної техніки вжито одного терміна в тексті та при опису таблиць. У багатьох місцях зазначено ще пересічні кольорові сполучення, характерні для селянських вишивок та для різних кустарних осередків.

Не спиняючися детальніше на низці спеціяльних питань, що з ними або не можна погодитися, або що їх мало висвітлено, перейдемо до опису таблиць.

Зроблено його дуже не рівно і не за одним пляном. Напочатку до деяких малюнків додано історичні посилки про місце походження вишивки, кольори, вживання та техніку, при чому утворюється деякий паралелізм з текстом та повторення (хоч би, наприклад, про низи), а в деяких, особливо в кінці, подано тільки лаконічну назву техніки, згадку про те, на яких речах вжито ту місцевість, при чому не завжди зрозуміло, яка само місцевість зазначена—та, де вживають тепер кустарні вироби, чи звідки позичено узор.

Отже, хоча розглянуте видання має хиби і викликає принципові заперечення, найперш проти подбору ілюстративного матеріялу, що складається виключно з виробів кустарних, а не справжніх селянських, треба зазначити його величезні плюси, порівнюючи з Московським виданням С. Шор „Узоры для вышивания", що дає такі зразки для вишивок, які найдоцільніше було б цілком вилучити з продажу. Позитивним явищем є вже пожвавлення щодо видання вишивок і прагнення допомогти тим жінкам-кустаркам, що об'єднуючись у кооперації, виготовляють експортні вишивки.

М. Новицька

CHRONIKER DER ARCHÄOLOGIE UND KUNST
Heft 3.

TORFMOORE UND IHRE BEDEUTUNG FÜR DIE ARCHÄOLOGIE

von Leonid Dmitrow

In diesen Artikel weist der Verfasser darauf hin, dass die Ausbeutung der tormfmoore, die Zusammenhang mit dem Fünfjahrplan in der Ukraina in erhöhtem Tempo ausgeführt wird, vor die ukrainische Archäologie das Problem stellt, die Torfmoore von der archäologichen Seite erforschen. Die Torfmoore verbergen oft in ihren Tiefen wertvolle, interessante archäologische Stoffe. Ausser einem sorgfältigen Sammeln, genauen Berechnen und Verzeichnen der während der Ausbeutung der Torfmoore gefundenen Kulturüberreste, muss sich der Archäolog mit einem Naturforscher, einem Botaniker in Verbindung setzen und geologische Forschungen der Torfmoore in den Kreis seiner Untersuchungen einschalten, ebenfalls auch Analysen der im Torf vorhandenen Baumreste wie aus des Blütenstaubs vornehmen. Das wird ihm die volle Möglichkeit geben einen Begriff von der Flora zu bekommen, die ehemals den Urmenschen im Gebiet der Ukraina umgab. Um besser die archäologischen Funde der Torfmoore verzeichnen zu können, empfiehlt der Verfasser alle Persönlichkeiten, die mehr oder weniger an der Ausbeutung der Torfmoore beteiligt sind, wie auch die benachbarten Schulen zu dieser Arbeit heranzuziehen und der archäologischen Bedeutung der Torfmoore in der Presse Beachtung zu verschaffen.

DIE MUSCHEL UNIO ALS URGERÄT DER TÖPFEREI

von. Kyrylo Korschak

Der Verfasser weist darauf hin, dass die Urtöpfer sich verschiedener Hiflsgeräte, wie Knochen, Steine, Holzstäbchen, Federn, Kräuterstengel Fäden, Schnüre und s. w. bedienten, obgleich sie ihre Gefässe auch ohne Töpferscheibe formten. Alles das sind zufällige,oft unbearbeitete Reste verschiedener Urbetriebe, wie auch Gegenstände, der die Stationen umgebenden Natura. Daruf hinweisend, dass auf den ursprünglichen Ansiedeluugsorten die Uniomuschel oft gefunden wird, stellt der Verfasser die Frage, ob nicht vielleicht die urtöpfer bei der Bearbeitung und Ornamentierung der Gefässe sich dieser Muschel bedienten. Nach einem experimentalen Keramikstudium der eneolithische Gefässe aus der Umgegend des Dorfes Sabolotiw, Kreis Konotop, gibt der Verfasser eine positive Antwort darauf. Weiter nach einer ausführlichen Analysierung der Ergebnisse seiner Experimente und der Vergleichung mit den Angaben der wissenschaftlichen Literatur, kommt der Verfasser zu solchen Schlussen:

1. Die Muschel Unio war in grossem Gebrauch auf den am Ufer gelegenen (besonders auf Dünen) Stationen, wie zur Beimischung zum Ton, so auch zur Ausgleichung und Ornamentierung der Gefässe. Alle Benutzungs-

arten der Muschel kann man oft (doch nicht immer) an einer Station, manchmal an einer Scherbe beobachten.

2. Charakteristisch sind die Kennzeichen dieses Ornaments, die es von den anderen hervorheben,—das ist die eigennartige Bogen—und Rinnenform seiner Elemente.

3. Die Muschelornamentik und hiermit auch die Anwendung der Muschel Unio in der Töpferei ist im Gebiete von ganz Osteuropa und teilweise in Sibirien begläubigt. Aber die Möglichkeit, dass dieselben, Erscheinungen eine vielweitere Verbreitung hatten, ist nicht ausgeschlossen.

4. Die Muschelornamentik und die Anwendung der Muschel Unio in der Töpferei auf dem gegebenen Territorium ist vom Neolit bis zur Bronzezeit bekannt. In der Ukraina ist die Muschelornamentik fur die eneolithische und Tripoljekultur charakteristisch.

DIE HELLENISTISCHE ANSIEDELUNG IN LUSANIWKA BEI OSESSA

von G. Steinwand

Der Verfasser erstattet hier einen kurzen Bericht über seine Forschungen, die er im jahre 1929 am nörrdlichen Teil des Odessaer Meerbusen bei dem Kinderkurort „Lusaniwka“ vorgenommen hatte. Schon früher, in selben Jahre 1929 gruben Liebhaber des Ortchens einen Teil eines altertümlichen Steinpflaster un eine birnenförmige Grube mit Kulturüberresten aus.

Die wenigen Untersuchungen des Verfassers offenbarten Rester einer griechischen Ansiedlung (wahrscheinlich einer Fischeransiedlung) folgedessen kann „Lusaniwka“ wie auch Olbia dafür Zeuge sein, dass die frühhellenistische Periode eine wahre Blütezeit griechischer Kolonien in unserem Lande bildete.

Den grössten Prozentsatz der hier aufgefundenen Gegenstände machten die Amphorenscherben aus, jedoch sind auch Scherben von grobem, einheimischen, so genannten „Barbarengeschirr“, wie auch einiges epigraphisches Material vorhaben. Ausserdem wurden Rinder- Pferde- Schafs- und Ziegenknochen, Midy- Cardium-Helix und Austernmuscheln aufgefunden.

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN KREIS SOSNYZA IM JAHRE 1927

Von jury Winohradsky

Im Laufe des obenerwehnten Jahres hat der Verfasser Forchungen nach zwei Richtungen vorgenommen--indem er: 1. vorgeschichtliche Kulturüberreste sammelte und 2. die Forschunge nach Städtchen und Flecken weiterführte (zur Ausfüllung archäologischer Karten). Im obengenannten Jahre wurde die schon bekannte Dünenstation in der Gegend „Burimka“ bei Sosnyza zweimal besichtigt. Hier wurden neolithische Gefässfragmente, Kiessesplitter, von welchen 62 auf einem Haufen lagen, gesammelt. Später wurde die neolithische Station in der Gegend Maslovo (neben der Maierei „Holodymiriwka“, Kreis Sosnya) besichtigt, wo eneolithische Geschirrfragmente mit Schnurornamentik gefunden wurden. Ausserdem wurden im Kreise Sosniza und Mensk noch 6 Flecken registriert, besichtig und von denselben auch Pläne verfertigt. (Tabl IV—VII).

BERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNGEN AM „GOLDENEN THORE IN KYJIW IM JAHRE 1927

von Prof. Wassyl Ljaskoronsky

Wir veröffentlichen hier den Bericht des verstorbenen Professors W. Ljaskoronsky über die Ausgrabungen in Kyjiw bei der Ruine des s. g. „Goldenen Thores“, das von Jaroslaw d. I. im XI. Jahrhundert erbaut worden ist.

Der Zweck dieser Ausgrabungen bestand darin das Fundament des „Goldenen Thores“ auf der Stelle südwärts von den Überresten seiner westlichen Mauer zu erforschen. Dieser Strich wurde in 10 Vierecke eingeteilt und 5 Meter tief aufgegraben. Die Ausgrabungen zeigten ein Fundament aus grossen nebeneinander liegenden Steinen, die mit einer rosafarbenen kalkhaltigen Masse aneinander befestigt waren. Dieses Fundament zog sich stufenweise nach Süden hin, sich dreimal terassenähnlich senkend und war auf irgend eine Weise mit einem Holzbau verbunden. Dieser Bau hatte das Aussehen einen Zaunes aus der Länge nach gespaltenen und mit Holzzapfen an Pfeiler genagelten Balken. (Tab VIII).

Von Interesse ist es, dass von dem Zaune aus in die Masse des Steinfundaments Holzplatten und Bretter eingelegt sind. Ansserdem wurde auch eine zweifache, mit einer weissen kalkhaltigen Mischung übergossene Steinschicht, entdeckt.

Der Meinung des Verfassers nach, sind das Überreste von s. g. Steinkissen die unter die Bogenpfosten des Goldenen Thores gelegt waren. Während des Ausgrabungen wurden Freskenstücke, Scherben von slawischen Ampheron, der „Kortschahen“, ferner Glimmerstückchen wie auch Stücke von Menschen- und Tierknochen aufgefunden.

AUSGRABUNGEN AUF DEM BERGE „DYTYNKA“ IM JAHRE 1930 IN KYJIW

von Valerie Koslowska

Die obenerwähnten Ausgrabungen hat die Verfasserin auf Veranlassung des Ukrainischen Archäologischen Komitees unternommen als weitere Erforschung des Territoriums des Alt-Kyjiw, wie auch von der Umgegend, die zu bebauen man im Abrechnungsjahre begonnen hat.

Im Jahre 1919 wurden hier Ausgrabungen (S. Welmin) vorgenommen, jedoch wurde damals nicht die ganze Fläche untersucht. Im Jahre 1930 entdeckte die Verfasserin hier drei Bestattungen der zweiten Hälfte des XII. Jahrhunderts in Holzkistensärgen. Am Finger des einen Toten wurde ein Bronzering mit auseinnandergehenden Enden entdeckt.

Neben den Toten wurden Überreste einer Erdhütte aus der ersten Hälfte des XII. Jahrhunderts aufgefunden, die zur Zeit der Bestattung schon verlassen war. In der nördlichen Ecke der Erdhütte, die mit Kohleu und Asche gefüllt war, wurden Überreste eines Herdes entdeckt. An dieser Stelle wurde die grösste Anzahl von gebrochenen Tierknochen, Fischschuppen, Tongefässfragmenten aufgefunden. Unter den letzteren befand sich auch ein Kortschahenfragment. Solch ein Fragment mit der Aufschrift „Unsere volle Kortschaha“ wurde schon früher in Kyjiv aus Tageslicht gebracht. (Siehe Lichtbild auf dem Einband der „Chronik“). In der schräg genenüberliegenden südlichen Ecke dieser Wohnstätte funden sich Überreste einer Feuerstelle, in dessen Nähe mehrere Eisenschlakstücke lagen.

Unter den Stempeln auf dem Boden der Gefässe, tritt ein interessantes Zeichen auf, wo ein Dreizack vorkommt, das dem Stempel auf den Münzen Swjatopolsk (zu Anfang d. XIII. Jahrhunderts) sehr ähnlich ist.

Die obengenannten Ausgrabungen sollen im Jahre 1931 weitergeführt werden.

ERFORSCHUNG DER SOPHIENKATHEDRALE IN KYJIW IM JAHRE 1930

von Wasil Basylewitsch

In den letzen Jahren hat das Volksaufklärungskommissariat der Ukrainische S. R. R zweimal spezielle Summen, für die Erforschung des bekannten Baudenkmals des XI. Jahrhunderts, der Kyjiwer Sophienkathedrale ausgesetzt. Für die, im Jahre 1928 ausgesetzten Mitteln, wurden die Freskomalereien auf den inneren Wänden des südlichen Turmes genau un-

tersucht, befestigt und gereinigt. Die im Jahre 1930 ausgesetzten Mitteln ermöglichten ein weiteres systematisches Studium der Mosaiken.

Diese Arbeit wurde Prof. N. Sytschow anvertraut. Zur Ausführung wurden Dachsparren der Hauptkuppel in 5 Stockwerken aufgesetzt. Bei vorläufiger Untersuchung erwies sich die Mosaik in sehr schuzigem Zustande. Nach dem Schmutz, Suss und Staub, beseitigt wurden erwies es sich, dass bei weitem nicht alle Mosaiken sich gut erhalten haben,—viele Teile sind verschwunden und wurden im Jahre 1882, als die Kathedlale restauriert wurde, durch grobe Malerei ersetzt. Einige Mosaikenteile, die sich uns von urspünglichen Zeiten erhalten hatten, hatten sich stellenweise von den Wänden losgelöst und würden im Jahre 1882 mit grossen Nägeln wiederbefestigt. Doch diejenigen Teile, die sich mehr oder weniger erhalten haben, Zeichnen sich durch Schönheit und Farbenreichtum aus. Alle einzelnen Arbeitstadien sind durch entsprechende Akten und Lichtbilder fixiert.

NUMISMATISCHE FUNDE IM „ERSTENMAIKREIS" DIE DEM BEZIRKSMUSEUM FÜR ERDKUNDE 1927—1928 GELIEFERT WURDEN

von Pawlo Charlampowitsch

Der Vefvasser vermerkt alle Funde von Münzen, die das Museum während der betreffenden zwei Jahre registriert hat und teilt sie nach den Kreisen ein, wo die Funde gemacht wurden. Grösstenteils sind es russische Münzen aus dem XVIII—XIX Jahrhundert.

UNTRSUCHUNGEN EINES SCHLOSSES DER EHEMALIGEN FÜRSTEN OSTROZSKY IN STAROKONSTANTYNJW

von Akad. Oleksa Novitzky

Der Verfasser hat 1930 das obengenannte Schloss besichtigt und 15 Entwürfe, 9 Zeichnungen und viele Lichtbilder davon verfertigt.

Die Untersuchungen ermittelten, dass die gegenwärtigen Teile des Schlossgebäudes nicht gleichzeitig entstanden sind: die Westseite allein stammt aus dem XVI. Jahrhundert—die mittlere Seite jedoch ist später erbaut worden.

ÜBERRESTE DES SCHLOSSES CHMILNYK, IN PODOLIEN

von Natalija Kotzubinska

Während ihrer Forschungsreise im Sommer 1930 nach Chmilnyk, hat die Verfasserin Überrester eines im XIV. Jahrhundert erbauten Schlosses besichtigt.

Vom alten Schlosse ist nur ein Eckturm, einige Mauerreste und zwei zweistöckige Bauten, die durch Kontrforsen gestütz sind, übrig geblieben.

EINE ARCHÄOLOGISCHE NOTIZ

Serhij Rklizky

In diesem Artikel erwähnt der Verfasser, im Zusammenhang mit dem Austausch zon Kulturwerten zwischen der U. S. S. R. und RSFRR eines numismatischen Schatzes, der im Jahre 1898 in Kyjew während der Renovierung der grossen Lawrakirche gehoben wurde; wie auch einer Menge byzantinischer Goldmünzen und Armbänder vom X—XI. Jahrhundert, die im Jahre 1899 in Kyjiw entdeckt wurden.

ZUR FRAGE ÜBER METHODOLOGISCHE ÄNDERUNGEN IM STUDIUM DER ARCHÄOLOGIE, II

K. T.

Diese Anmerkung ist eine Ergänzung zu dem in der zweiten Nummer der „Chronik der Archäologie und Kunst" veröffentlichten Artikel. Hier

werden andere Werke erwähnt, die neue Richtungen in dem Studium der Archäologie ermitteln, und zwar: der Artikel von B. Lunin—Aus dem Wege zur marxistischen Archäologie („Schidni Swit" N — 4 — 5, 1930.) und ein Artikel von Tan-Bogorasa „Zur Frage über die Anwendung der marxistischen Methode bei dem Studium ethnographischer Erssheinungen" (Etnografija, 1930—N. 1—2.). Es werden auch die Expeditionen des Jahres 1930 (laut Meldungen des Historischen Staatmuseums in Moskau), die soziologische Aufträge hatten, erwähnt und die auch neue Wege in der Wissenschaft aufweisen

VARIA

Die Miesener paläolithische Expedition des Antropologischen Kabinets der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften im Mai—Juni und September—Oktober 1930 (laut Meldungen L. K.).—Auskundschaften auf den Dünenstationen, Kreis Tschernobyl und Schepelize im Jahre 1930.—Archäologische Forschungen im Kreis Perejaslov im Jahre 1930. A. Piontkowcky.—Ein seltener Überrest aus dem Zeitalter des späteren Neolits.—Archäologische Forschuugen im Jahre 1929 der archäologischen Expedition aus dem Dongebiet im Kreis Luhanschina (nach den Angaben S. Loktjuschow dem Archäologischen Komitee zugesandt wurden).—Aus der wissenschaftlichen Forschungsarbeit des Archäologischen Komitees über die Erlernung der Tripolyekultur.—Archäologische Forschungen im nordwestlichen Gebiet des Kaukasus (laut Angaben von Prof. N. A. Sacharow über die archäol. Forschungen im nordwestlichen Gebiet des Kaukasus, Zeitschr. „Nowyj Wostok", N. 26—27, 1629, Abt. der Chronik).—Ausgrabungen auf der Insel „Beresań" im Jahre 1930.—Entdeckung der gemalten slavischen Keramik.—Das Naturschutzgebiet „Knjaża Hora". D. M.—Aus der Leistung der Dnipropetrowsker Inspektur für Schutz der Kulturdenkmale vom Jahre 1929—1930 (aus der dem Archäologischen Komitee zugesandten Kopie der Meldung des Dnipropetrovsker Komission für Schutz von Kulturdenkmalen). — Zum Bericht über die vom Prof. Charlampowitsch vorgenmmmenen Ausgrabungen im Erstenmaikreis im Jahre 1929.

WISSFNSCHAFTLICHE FORCHUNGSANSTALTEN

Einiges über die IV Tagung der Anatomiker, Zoologen und Hystologen des Rätebundes in Kyjiw. A. N.—Anfertigung von archäologischen Karten der Ukraina.—Die Sophienkommission des Ukrainischen Archäologischen Komittees (W. U. A. K.)—Barwinok.—Sozialistischen Wettbewerb zwischen dem Histosisch-archäologischen Museum in Cherson und dem Museum in Mykolajiw.

NEKROLOG

Dem Andenken des Professors S. S. Dlogewsky

KRITIK UND BIBIOGRAPHIE.

I. I. Mestschaninow „Kromlechen. Ein Japhetidologischer Ausflug ins Gebiet der klassischen Welt." Leningrad, 1930 Staatsverlag, A. I. M. K Band VI, Lieferung III)—K. Korschak. A. A. Arzichowsky. „Grabhügel. (Tumulus) der „Wjatischti". R. A. N. I. O. N., 1930, Moskau (Russische Assoziation der wissenschaftlichen Forschungsinstitute für Sozialwissenschaft)—W. K. N. Makarenko, „La civilisation des Scythes et Hallstatt". Eurasia Septentrionalis Antiqua V, Helsinki, 1930—S. Mahura. W. L. Antoniewicz, „Zagadkowe amforki z Ukrainu", Warszawa, 1930 Abdruck aus Band 13 „Swiatowita" Koslowska E. Bertschenko. „Wandmalerei des ukrainischen Bauernhauses und seiner wirtschaftlichen Gebäude." Heft I. Kreis Dnipropetrowsk. Ukr. Staatsverlag, Charkiw—1930—Kyjiw—D. M. „Ornamentik der ukrainischen Volksstickerei". Zeichnungen von W. Pawlenko—Text und Redaktion von L. Sosenberg. Ausgabe 1 und 2. (Knyhospilka, ohne Jahresdatum), Charkiw. M Novitzka.

ЗМІСТ

Стор

Торфовища-болота та яке значіння вони мають для археології—Леонід Дмитров 3

Черепашка unio як первісне ганчарське знаряддя. 2 таблиці (I., II.)—Кирило Коршак 13

Гелленістична оселя в Лузанівці біля Одеси. 1 таблиця (III)—Г. Штейнванд 29

Археологічні розшуки на Сосниччині року 1927. 4 таблиці (IV—VII)—Юрій Виноградський 33

Звідомлення про розкопи біля Золотої брами у Києві восени 1926 року. Проф. Василь Ляскоронський. 1 таблиця (VIII) 45

Розкопи року 1930 в Києві на горі Дитинці—Валерія Козловська (світлина на обгортці „Хроніки“) 49

Роботи по обслідуванням мозаїк Київської Софії року 1930—2 таблиці (IX—X)—Василь Базилевич 53

Нумізматичні знахідки на Першомайщині, що надійшли до Округового краєзнавчого музею за час 1927—1929 р.р.—Павло Харлампович 57

Звідомлення за досліди кол. фортеці княз. Острозьких у Староконстянтинові року 1930—акад. Олекса Новицький . . . 67

Рештки замкових будов у м. Хмільнику на Поділлю—Наталя Коцюбинська 68

Археологічна згадка (про київські скарби, що їх знайдено у роках 1898—99)—Сергій Рклїцький 69

До питання про методологічну перебудову вивчення археології П К. Т. 73

VARIA

Мізенська палеолітична експедиція Кабінету антропології ВУАН у травні—червні та вересні-жовтні року 1930 (з повідомлення Л. К.). Рекогносціювання на дюнних стаціях Чорнобильського та Шепелицького районів року 1930. В. Археологічні розвідки в Переяславському районі року 1930 А. Піонтковський. Незвичайна пам'ятка з доби пізнього неоліту. Археологічні досліди року 1929 Донбаської археологічної експедиції на Луганщині (з повідомлення С. Локтюшова за ті досліди, надісланого до ВУАК'у). З науково-дослідчої роботи Комісії ВУАК'у для виучування трипільської культури. Археологічні досліди на Півн.-західному Кавказі (з повідомлення проф. Захарова жур. „Новый Восток“ ч. 26—27) Розкопи на о. Березані року 1930. Виявлення фарбованої слов'янської кераміки. Заповідник Княжа-Гора. Д. М. З діяльности Дніпропетровської краєвої інспектури охорони пам'яток матеріяльної культури за 1929—30 р.р. (з копії повідомлення Дніпропетровської інспектури, надісланої до ВУАК'у). До повідомлення про розкопи П. Харламповича у Першомайській окрузі року 1929 79

ПРАЦЯ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИХ УСТАНОВ

Стор.

Дещо про 4-й з'їзд анатомів, зоологів та гістологів Союзу у Києві — А. Н. Укладання археологічних мап території України. Софійська Комісія при Всеукраїнському Археологічному Комітеті ВУАН—В. Барвінок. Умова на соціялістичне змагання поміж Херсонським державним іст. арх. музеєм та Миколаївським . . . 87

НЕКРОЛОГІЯ

Пам'яті С. С. Дложевського 95

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

И. И. Мещанинов. „Кромлехи". Ленинград, 1930 (Изв. Гос. Ак. Ист. Мат. Культ., т. VI, вып. 3)—К. Коршак. А. В. Арциховский—„Курганы вятичей". Москва (Рос. Асс. Н. Исл. Инст. Общ. Наук)—В. К. N. Makarenko. „La civilisation des scythes et Hallstatt" Eurasia Sept. Ant. V. Helsinki 1930. С. Магура. Wl. Antoniewicz „Zagadkowe amforki z Ukrainy" Warszawa 1929 (Bidl. s. m. XIII Swiatowit'a)—В. Козловська. С. В. Верченко „Настінне мальовання українських хат та господарських будівель при них", зошит I Дніпропетровщина. Харків 1930—Д. М. „Орнаменти українського народнього вишивання" рис. В. Павленка, текст і редакція Л. Розенберга, вип. I, II (Книгоспілка без зазн. року) Харків—М. Новицька 97

Резюме німецькою мовою 106

Редактор *Валерія Козловська*

НІБУ

НІБУ

НІБУ

НБУ